

**YTRINGSFRIHETENS GRENSER VURDERT MOT
RELIGIONSFRIHET I DEN EUROPEISKE
MENNESKERETTIGHETSKONVENSJONEN**

Kandidatnummer: 505
Veileder: Marius Emberland
Leveringsfrist: 15. mai 2007

Til sammen 15 818

14.05.2007

Innholdsfortegnelse

<u>1</u>	<u>INNLEDNING</u>	<u>1</u>
1.1	Presentasjon av tema og problemstillinger	1
1.2	Rettskilder og metode	2
<u>2</u>	<u>EMDS HÅNDTERING AV AVGRENSNINGEN MELLOM YTRINGSFRIHET OG RELIGIONSFRIHET NÅR DISSE OVERLAPPER HVERANDRE</u>	<u>3</u>
2.1	Hvordan foretas avgrensningen?	3
2.2	Hva innebærer ”manifestation of religion or belief”?	4
2.2.1	Begrepet ”practice”	4
2.2.2	Tilnæringsmåter	9
2.2.3	Religiøse symboler – religionsfrihet eller ytringsfrihet?	15
<u>3</u>	<u>EMDS AVVEINING MELLOM TO BESKYTTELSESVERDIGE INTERESSER</u>	<u>18</u>
3.1	Interesseavveining	19
3.2	Forholdsmessighetskravet	20
3.2.1	Hensynet til vern om religiøse følelser	20
3.2.2	Innebærer ”rights of others” at ytringsfriheten kan begrenses av offentlige myndigheter av hensyn til respekt for religiøse følelser?	22
3.3	Kravet om relevant og tilfredsstillende begrunnelse for inngrep	28
3.3.1	Måten ytringen blir fremsatt på	28
3.3.2	Ytringer av offentlig interesse	34
3.3.3	Inngrepets art	37
3.3.4	Tidspunkt for inngrepet	38
3.4	En helhetlig vurdering	39

3.5	Skjønnsmarginen	39
3.6	Subjektivt eller objektivt perspektiv?	44
3.7	Gjeldende rett	45
<u>4</u>	<u>BØR RELIGIONSKRENKENDE YTRINGER NYTE MER INTENSIVT VERN UNDER EMK ART. 10?</u>	<u>47</u>
<u>5</u>	<u>LITTERATURLISTE</u>	<u>52</u>

1 Innledning

1.1 Presentasjon av tema og problemstillinger

Denne avhandlingens tema er ytringsfrihetens grenser vurdert mot religionsfrihet slik disse er beskrevet i Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen 4. november 1950 (heretter EMK¹). Ytringsfrihetsvernet i EMK art. 10 har forbindelseslinjer til religionsfriheten i EMK art. 9 på forskjellige plan. Her skal to forhold behandles. For det første er det saker som reiser overlappings spørsmål der utøvelse av religionsfriheten har ytringsfrihetsaspekter ved seg. For det andre kan ytringsfriheten komme i konflikt med enkelte av de interesser som beskyttes av art. 9, nemlig vernet om religiøse følelser.²

Mer konkret er temaet derfor delt opp i to hovedproblemstillinger. I avhandlingens del 2 avklares avgrensningen mellom ytringsfriheten og religionsfriheten når disse overlapper hverandre. Avklaringen foretas på grunnlag av Den europeiske menneskerettighetsdomstolens (heretter EMDs) praksis. Dernest skal jeg i del 3 avklare hvordan EMD foretar avveiningen mellom ytringsfriheten og hensynet til vern om religiøse følelser når disse kommer i konflikt med hverandre. Spørsmålet er her hvilket vern religionskrenkende ytringer nyter i forhold til EMK art. 10. Drøftelsen tar utgangspunkt i interesseavveiningen slik den er hjemlet i art. 10 (2).

Til sist tar jeg for meg en de lege feranda-drøftelse, og drøfter hvorvidt rettstilstanden slik den er i dag, er hensiktsmessig.

¹ Original tittel: Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

² NOU 1999:27, s. 178-179. Ellers er også EMK art. 14 om forbud mot diskriminering og art. 17 om forbud mot misbruk av rettigheter viktige bestemmelser i forbindelse med drøftelsen av ytrings- og religionsfrihet. Men disse avgrensner jeg mot i denne avhandlingen.

1.2 Rettskilder og metode

Jeg vil i denne avhandlingen anvende EMK-metode slik den er utviklet av EMD.³

Domstolen henviser meget sjelden til forarbeidene i premissene for sine avgjørelser, og de spiller neppe noen særlig rolle i det daglige arbeidet. Hovedrettskilden ved arbeidet har derfor foruten bestemmelsenes ordlyd vært EMDs praksis. En autonom og dynamisk fortolkning av ordlyden legges til grunn av Domstolen. Videre er også rettspraksis fra Den tidligere europeiske menneskerettighetskommisjonen (heretter Kommisjonen) relevant for enkelte problemstillinger, og jeg vil vise til slik praksis til en viss grad. Jeg tar imidlertid ikke sikte på å gi noen uttømmende redegjørelse av EMDs og Kommisjonens praksis, da det vil falle utenfor rammen av avhandlingen. Avhandlingen ser imidlertid på de viktigste avgjørelser på området.

Rettsteorien omkring EMK art. 10 er omfattende. Det meste av interesse for min problemstilling er engelskspråklig litteratur. Juridisk teori har ikke en fremtredende plass ved anvendelsen av konvensjonen i EMDs praksis. Det skyldes dels dens begrensede rettskildemessige betydning, og dels at det eksisterende materiale fra EMD og Kommisjonen er omfattende. Jeg vil likevel bruke juridisk teori som rettskilde i denne avhandlingen, fordi den gir et viktig bidrag til forståelsen av EMK-retten på det overordnede plan.

Andre rettskilder går jeg inn på hvis de blir aktuelle underveis. Disse er retts- og lovgivningspraksis fra konvensjonsstatene, som vil kunne ha rettskildemessig betydning ved tolkningen av EMK art. 10. Jeg viser til slik praksis i forbindelse med grensen mellom ytringsfrihet og religionsfrihet i kap. 2.2.3. En videre analyse av den faller likevel utenfor min avhandling. Ellers vises det også til FNs menneskerettighetskomité's generelle kommentarer om art. 18 i FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter (SP⁴) ved fastleggelse av innholdet i uttrykket ”*practice*” i EMK art. 9 (1) i kap. 2.2.1.

³ Elgesem, Frode. *Tolkning av EMK – Menneskerettsdomstolens metode*. I: Lov og Rett nr. 4-5 (2003) s. 203 gir en god innføring til EMDs metode.

⁴ Original tittel: International Covenant on Civil and Political rights 16. desember 1966.

2 EMDs håndtering av avgrensningen mellom ytringsfrihet og religionsfrihet når disse overlapper hverandre

Jeg skal i denne delen av avhandlingen redegjøre for hvordan EMD trekker grensen mellom ytringsfriheten i EMK art. 10 på den ene siden og religionsfriheten i EMK art. 9 på den andre. Bestemmelsene overlapper hverandre i tilfeller hvor det gis uttrykk for ens trosoppfatning. Hvor art. 10 knesetter en generell rett til å ytre seg, (jf. ordlyden ”*Everyone has the right to freedom of expression*” i (1)), viser ordlyden i art. 9 derimot til én type ytringsfrihet, nemlig *utøvelsesretten* av en trosoppfatning, (jf. ”*to manifest (...) religion or belief*” i (1)). Dette indikerer på at art. 9 i tillegg til å gi en egen rett til religionsfrihet også blir ansett som en spesiell form for ytringsfrihet. Dette innebærer at det vil kunne være avgrensningsspørsmål mellom dem.

2.1 Hvordan foretas avgrensningen?

Hvordan har EMD avgrenset de to rettighetene opp mot hverandre? Den sentrale avgjørelsen på området er EMDs dom i Kokkinakis mot Hellas⁵. Den gjaldt Jehovas vitners rett til å besøke private hjem for å forkynne religiøs lære. Kokkinakis var blitt dømt for utilbørlig religiøs forkynnelsesvirksomhet (proselyttisme) overfor en dame, og klaget saken inn for EMD med påstand om at den greske staten gjennom denne domfellelsen hadde krenket hans rettigheter etter EMK art. 9 og art. 10. Domstolen vurderte saken under den førstnevnte bestemmelsen, og inngrepet ble ansett som konvensjonsstridig. Forholdet til art. 10 ble enstemmig ansett som unødvendig å vurdere. Det ble uttalt: “*Having regard to its decision on Article 9 (...), the Court, like the Commission, considers it unnecessary to examine this complaint.*”⁶ Domstolen viste altså her til Kommissjonens avvisningskjennelse i samme sak hvor det ble gjort klart at utgangspunktet i slike tilfeller blir at livssynsspørsmål faller inn under EMK art. 9. Kommissjonen hadde uttalt følgende, og en må anta ut fra EMDs formulering at EMD støttet dette synet:

⁵ Kokkinakis mot Hellas, dom av 25. mai 1993, Series A nr. 260-A.

⁶ *ibid.* avsnitt 55.

”When the exercise of the right to freedom of expression consists in the freedom to manifest one’s religion or belief in worship, teaching, practice or observance, it is primarily the right guaranteed by Article 9 of the Convention which is applicable.”⁷

EMDs og Kommisjonens praksis viser at når de fremsatte ytringer både kan falle inn under ytringsfriheten og gjelder *”manifestation of religion or belief”*, er EMK art. 9 antatt å være mest anvendelig. Bestemmelsen blir dermed hovedsakelig ansett som *lex specialis* i forhold til ytringsfriheten, slik at det ikke oppstår selvstendige spørsmål under art. 10.⁸

Det er derfor sentralt å se nærmere på hvordan EMD tolker *”manifestation of religion or belief”* i art. 9s forstand, for så å fastslå avgrensningen mellom den og ytringsfrihetsbestemmelsen. Dette blir gjort i det følgende.

2.2 Hva innebærer *”manifestation of religion or belief”*?

”Manifestation of religion or belief” i EMK art. 9s forstand skjer ved *”worship, teaching, practice and observance”* i følge bestemmelsen selv. Av disse har tolkningen av uttrykket *”practice”* vært mest omfattende i Strasbourg-organenes rettspraksis, og dermed det viktigste bidraget til innholdet av utøvelsesretten. Jeg skal i det følgende se nærmere på hva EMD har lagt i dette uttrykket, og dermed fastlegge innholdet av utøvelsesretten i art. 9.

2.2.1 Begrepet *”practice”*

Uttrykket *”practice”* er gitt en så vid rekkevidde at drøftelsen rundt manifestasjonen konsentrerer seg kun om hvorvidt *”practice”* bør tolkes enn å utvide utøvelsesmåter utover

⁷ Klage nr. 14307/88, Kokkinakis mot Hellas, Kommisjonens rapport (upubliseret).

⁸ Se f.eks NOU 1999:27, s. 175.

de fire som er nevnt.⁹ Kokkinakis-saken er en av flere saker som illustrerer dette. EMD ga sin tilslutning til at alminnelig forkynnesrett er en del av utøvelsesretten, uten å gå nærmere inn på om dette falt inn under uttrykket ”*teaching*” eller generelt under ”*manifestation*”. Det ble uttalt: ”... *freedom to manifest one’s religion (...) includes in principle the right to try to convince one’s neighbour, ‘for example’ through “teaching”, (...)*”¹⁰.

Ellers kan også FNs menneskerettighetskomité’s generelle kommentarer om SP art. 18 være av relevans for tolkningen av ”*practice*” i EMK art. 9 (1), fordi disse er parallelle bestemmelser, og tolkning av SP art. 18 har overføringsverdi for religionsfrihetsbestemmelsen i EMK. Menneskerettighetskomiteen uttalte:

*”The freedom of manifest religion or belief in (...) practice (...) encompasses a broad range of acts. The (...) practice of religion or belief may include not only ceremonial acts but also such customs as the observance of dietary regulations, the wearing of distinctive clothing or headcoverings, participation in rituals associated with certain stages of life, and the use of a particular language customarily spoken by a group. (...) includes acts integral to the conduct by religious groups of their basic affairs, such as the freedom to choose their religious leaders, priests and teachers, the freedom to establish seminaries or religious schools and the freedom to prepare and distribute religious texts or publications.”*¹¹

⁹ Evans, Carolyn. *Freedom of Religion Under the European Convention on Human Rights* (2001) s. 106 og Evans, Malcolm D. *Religious liberty and international law in Europe* (1997) s. 304-307.

¹⁰ Kokkinakis mot Hellas, dom av 25. mai 1993, Series A nr. 260-A, avsnitt 31, 3. ledd. Som eksempler fra praksis hvor uttrykket ”*practice*” er blitt anvendt, kan for eksempel nevnes Manoussakis m.fl. mot Hellas dom av 26. september 1996, Reports 1996-IV, Serif mot Hellas, dom av 14. desember 1999, (upublisert) og Hasan og Chaush mot Bulgaria, dom av 26. oktober, 2000 (upublisert).

¹¹ General Comment No. 22: The right to freedom of thought, conscience and religion (Art. 18), 30. juli 1993, avsnitt 4.

Uttalelsen viser at en rekke handlinger omfattes av utøvelsesretten i EMK art. 9. Kommisjonen uttalte uttrykkelig for første gang i *Arrowsmith mot Storbritannia*¹² at det ikke er tilstrekkelig at en handling (nærmere bestemt uttrykket ”*practice*” i denne saken) for å være omfattet av EMK art. 9, er motivert av en overbevisning, men må også være et konkret uttrykk for vedkommendes tro. I saken ble resultatet at løpesedlene ”*do not actually express the belief [which is] protected by Article 9.1, even when they are motivated or influenced by it*”.¹³ En pasifist var blitt straffet for å ha delt ut løpesedler som oppfordret britiske soldater til å ikke tjenestegjøre i Nord-Irland. Hun hevdet krenkelse av EMK art. 9 med påstand om at hennes handling var vernet av utøvelsen av samvittighetsfriheten i EMK art. 9. EMK art. 10 ble også påberopt.

Utdelingen av løpesedlene ble altså ikke ansett som en ren manifestasjon av Arrowsmiths pasifistiske overbevisning, selv om hun var en ”overbevist” pasifist. Løpesedlene var bare en protest motivert av pasifisme, som egentlig kunne vært skrevet av hvem som helst. De ”*did not express pacifist views*”¹⁴. Art. 9 var derfor ikke anvendelig. Ytringene ble derimot ansett som en politisk handling, og vurdert under informasjonsfriheten under ytringsfrihetsbestemmelsen i EMK art. 10. Kommisjonen uttalte: ”*It is undisputed that the applicant’s arrest, prosecution and punishment (...) interfered with her right to freedom of expression.*”¹⁵

Kravet som Kommisjonen fastslo i saken, er i juridisk litteratur beskrevet som et krav om konneksitet mellom handling og tro; handlingen må gi en ”*actual expression*” av trosoppfatningen.¹⁶ Det viser at begrepet ”*practice*” undergis en innskrenkende tolkning.

¹² Klage nr 7050/77, *Arrowsmith mot Storbritannia*, Kommisjonens rapport 12. oktober 1978, DR 19 s. 5.

¹³ *ibid.* avsnitt 71 (s. 20).

¹⁴ *ibid.* avsnitt 75 (s. 20).

¹⁵ *ibid.* avsnitt 78 (s. 21). I denne saken ble imidlertid inngrepet ansett som forholdsmessig, og dermed forelå det ingen krenkelse av ytringsfriheten.

¹⁶ Evans (1997), *op. cit.*, s. 307 og Taylor, Paul. *Freedom of Religion – UN and European Human Rights Law and Practice* (2005) s. 211 flg.

Ikke enhver trosutøvelse faller inn under ”*manifestation of religion or belief*” i EMK art. 9s forstand. Dette er også blitt fulgt i senere Kommisjons- og EMDs avgjørelser. Denne innskrenkende tolkningen sies også å være basert på den franske versjonen av EMK, som bruker begrepet ”*les pratiques*”. Evans mener at det har mer religiøst preg over seg enn det entallsordet den engelske versjonen bruker.¹⁷

Kommisjonen understreket likevel i Arrowsmith-saken at også generelle uttalelser om pasifisme kan bli vurdert som utøvelse av den pasifistiske troen, og ytringene på denne måten kunne falt inn under EMK art. 9, fordi disse vil gi et direkte uttrykk av livssynet. I teorien har blant andre Malcolm D. Evans og O’Dair og Lewis beskrevet dette skille mellom anvendelse av religions- og ytringsfrihetsbestemmelsen som sammenfallende med skillet mellom uttrykkene ”*manifestation of religion and/or belief*” i art. 9s og ”*expression of religion and/or belief*” i art.10s forstand.¹⁸

Riktignok beskytter EMK art. 9 samvittighetsfriheten. Men den verner den imidlertid ut fra en objektiv synsvinkel, bare utøvelsen av religion og livssyn. Det indikerer på at den ytre subjektive manifestasjonen (”*external freedom*”) av samvittighetsfriheten faller utenfor anvendelsesområdet for art. 9.

Dessuten tilsier EMKs logiske struktur at slike manifestasjoner vanskelig kan sies å være beskyttet av konvensjonens generelle hensyn og formål. I mange tilfeller vil samvittigheten være motivasjonsfaktoren bak en handling, og begrensninger i denne vil dermed kunne fremstå som inngrep i den ytre samvittighetsfriheten. Det er klart at en slik frihet ikke kan være ubegrenset. Men den ”*ubegrensede*” retten til samvittighetsfrihet vil imidlertid forhindre at denne rettigheten blir innskrenket ved en generell og streng restriksjonsklausul. Dette kan også begrunnes ut ifra motsetningen til ytringsfrihet og religionsfrihet. Disse er til forskjell fra retten til samvittighetsfriheten knyttet til konkrete handlinger og områder.

¹⁷ Evans (2001), op. cit., s. 110-111.

¹⁸ Evans (1997), op. cit., s. 285, O’Dair, Richard og Andrew Lewis. *Law and religion, current legal issues 2001 volume 4* (2001) s. 319 flg. Taylor, op. cit., s. 204-207 har også behandlet temaet.

Handlinger som dermed blir begått i samsvar med disse, er forutsigbare. Dette gjør det mulig å utforme generelle tilstrekkelige unntak som kan begrense slike handlinger. Den ytre manifestasjonen av samvittighetsfriheten mangler nettopp dette elementet, noe som i praksis fører til vanskeligheter med å innføre restriksjoner på denne. Derfor må det på bakgrunn av EMK art. 9s logiske struktur antas at bestemmelsen tolkes dit hen at den ikke garanterer den ytre samvittighetsfriheten.¹⁹

Foruten at den logiske strukturen i bestemmelsen tilsier en innskrenkende tolkning av art. 9, at den bare gjelder forum internum-rettigheter; den personlige sfæren, støttes den også av ordlyden i bestemmelsen selv. Hvis samvittighetsfriheten omfattet enhver handling i tråd med denne, ville denne vært ubegrenset. Det kan heller ikke gjøres inngrep i retten til samvittighetsfriheten, fordi restriksjoner kan det bare gjøres i ”*manifestation of ‘religion or belief’*” i samsvar med ordlyden i EMK art. 9.²⁰ Dette taler også for at samvittighetsfriheten antas å ikke omfatte ”*external manifestations*”. Disse blir derfor vurdert under art.10.

Denne tolkningen er også bekreftet i praksis. I C mot Storbritannia²¹ uttalte Kommisjonen:

*”Article 9 primarily protects the sphere of personal beliefs and religious creeds, i.e. the area which is sometimes called the forum internum. (...), it protects acts which are intimately linked to these attitudes, such as acts of worship or devotion which are aspects of the practice of a religion or belief in a generally recognised form.”*²²

Van Dijk og van Hoof har tolket ”*acts which are intimately linked to these attitudes*” som en henvisning til ”*manifest his religion or belief*” i siste delen av EMK art. 9 (1). Derfor

¹⁹ Van Dijk, Pieter og Fried van Hoof [et al]. *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. 4. utg. (2006) s. 753-754.

²⁰ Se også Kokkinakis mot Hellas, op. cit., avsnitt 33.

²¹ Klage nr. 10358/83, C mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 15. desember 1983, DR 37 s. 142.

²² *ibid.* (s. 147).

mener de at uttrykket ”*the sphere of personal beliefs and religious creeds, i.e. the area which is sometimes called the forum internum*” viser til ”*the right to freedom of thought, conscience and religion*” i bestemmelsen.²³ Dette er med på å bekrefte antakelsen om at EMK art. 9 dekker bare retten til å *ha* samvittighetsfriheten.

En slik tolkning tilsier for det første at manifestasjonen av tanke- og samvittighetsfriheten faller utenfor anvendelsesområdet for EMK art. 9. Disse kan dermed være eksklusivt dekket av den generelle ytringsfriheten i EMK art. 10.²⁴ For det andre kan også retten til å ytre seg om religion og livssyn i seg selv bli vernet art.10. Hvilken ytring som da oppfattes som ”*actual expression*” av en overbevisning i art. 9s forstand, og hvilken faller inn under art. 10, er derfor ikke alltid lett å avgjøre.

2.2.2 Tilnæringsmåter

Det kan ut fra praksis identifiseres to tilnæringsmåter for å kunne avgjøre om hva som skal til for at en handling skal kunne anses som omfattet av EMK art. 9. Den ene kan vi – på bakgrunn av hvordan den er beskrevet i litteraturen – kalle ”*necessary expression*”-testen. Avgjørelsen bygger her på hvorvidt den aktuelle handlingen er nødvendig for oppfyllelse av religiøse plikter. En objektiv vurdering legges til grunn, og terskelen er høyere enn i den andre, ”*giving expression*”-testen som bare krever en subjektiv vurdering av hvorvidt handlingen var motivert av hensikten til å gi uttrykk om religionen eller livssynet.²⁵

I Arrowsmith-saken brukte Kommisjonen den første tilnæringsmåten, ”*necessary expression*”-testen, siden den la opp til en ordning hvor det ble krevd at Arrowsmith måtte

²³ Van Dijk og van Hoof, op. cit., s. 753-754.

²⁴ Evans (1997), op. cit., s. 285 og O’Dair og Lewis, op. cit., s. 319.

²⁵ Dette er behandlet grundig i juridisk litteratur av for eksempel Evans (2001), op. cit., s. 123-127, Evans (1997), op. cit., s. 304-314, O’Dair og Lewis, op. cit., s. 319 og s. 323 og van Dijk og van Hoof, op. cit., s. 761 flg.

ha gitt et direkte uttrykk for pasifismen; det var ikke tilstrekkelig at hun bare var motivert av den. I juridisk litteratur er skillet mellom disse to testene beskrevet som et skille mellom motivasjonen for og utøvelsen av en trosoppfatning. Kommisjonens fremgangsmåte er imidlertid blitt gjenstand for negativ omtale. Evans og O'Dair og Lewis hevder at Kommisjonen tolket utøvelsesretten i EMK art. 9 for innskrenkende, slik at bare en ren manifestasjon av en trosoppfatning er beskyttet av bestemmelsen. Argumentasjonen går bl.a. nærmere ut på at kommisjonen la unødvendig vekt på språkbruken i løpesedlene, noe som pekte i retning av at de bare var rettet mot soldater som skulle tjenestegjøre i Nord-Irland, og ikke mot folk generelt.²⁶ Paul Taylor argumenterer til og med at en slik tolkning av manifestasjonsretten i art. 9 representerer en hindring av utøvelsen av en trosoppfatning som ikke har noen alminnelig hjemmel.²⁷ Motviljen mot denne tolkning begrunnes også ut ifra FNs menneskerettighetskomité's generelle kommentarer om SP art. 18, som ikke gir noe antydning på noen direkte årsakssammenheng mellom overbevisningen og dens manifestasjon.²⁸

Kritikken er også sammenfallende med den som kommisjonsmedlem Opsahl kom med i Arrowsmith-avgjørelsen, som talte for en mer videre tolkning av uttrykket "*practice*", slik at manifestasjonen i EMK art. 9s forstand også omfatter handlinger som ikke nødvendigvis er av vesentlig betydning for religionsutøvelsen. Arrowsmiths pasifistiske livssyn var i følge ham sammenfallende med det flyvebladene ga uttrykk for, og at klagerne burde få rett til å få "*their acts examined under the Convention in the context of their individual circumstances*".²⁹

²⁶ O'Dair og Lewis, op. cit., s. 320-323 og Evans (2001), op. cit., s. 113.

²⁷ Taylor, op. cit., s. 220.

²⁸ General Comment No. 22: The right to freedom of thought, conscience and religion (Art. 18), 30. juli 1993, avsnitt 4.

²⁹ Klage nr 7050/77, Arrowsmith mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 12. oktober 1978, DR 19 s. 5, avsnitt 3, (s. 27).

Hvis Kommisjonen hadde gjort bruk av denne tilnærmelesmåten, kunne nok saken fått et annet utfall. Men da måtte den også gjennom en vanskeligere drøftelse om hvorvidt inngrepet var tillatt under art. 9 (2). Det er verdt å legge merke til i denne forbindelse at unntaksbestemmelsen i EMK art. 9 (2) til forskjell fra art. 10 (2) ikke tillater restriksjoner i utøvelsesretten av hensyn til nasjonal sikkerhet. Dette kan være en grunn til at Kommisjonen valgte å tolke art. 9 innskrenkende, og drøftet inngrepet istedenfor under ytringsfrihetsbestemmelsen. På denne måten ble inngrepet ansett nødvendig for å bevare nasjonal sikkerhet, og utgjorde ingen krenkelse av EMK.³⁰

En fordel ved ”*giving expression*”-testen kan være at EMD og Kommisjonen vil lettere anse utøvelse av utradisjonelle minoritetsreligioner som omfattet av EMK art. 9, ettersom de ikke må oppfylle det strengere nødvendighetskravet. Bare en subjektiv vurdering vil kunne være nok ved avgjørelsen av hvorvidt handlingen var motivert av hensikten til å uttrykke seg om religionen eller livssynet.³¹

Kommisjonen ser ellers nemlig ut til å ha negativ innstilling mot praktisering av nye trosoppfatninger. Et eksempel er X og Church of Scientology mot Sverige³², hvor tilhengerne påsto at forbudet mot reklame for salg av religiøse kulturgjenstander, kalt ”*E-Meters*”, innebar krenkelse av deres manifestasjonsrett. Kommisjonen mente det var en kommersiell reklame med målet å få solgt gjenstandene, og EMK art. 9 ”*does not confer protection on statements of purported religious belief which appear as selling “arguments” in advertisements of a purely commercial nature by a religious group*”.³³ Art. 9 kom dermed ikke til anvendelse, og forholdet ble vurdert under art. 10, fordi:

³⁰ Problemstillingen er også tatt opp av O’Dair og Lewis, op. cit., s. 321.

³¹ Van Dijk og van Hoof, op. cit., s. 762-763.

³² Klage nr. 7805/77, X og Church of Scientology mot Sverige, Kommisjonens rapport 5. mai 1979, DR 16 s. 68.

³³ *ibid.* avsnitt 4, 5. ledd (s. 72).

*“In the Commission's view the applicants are not prevented from holding their opinion on the religious character of the E-meter. However, they were imparting ideas about that opinion and the Market Court prohibited them from continuing to use a certain wording. This was an interference with the applicants' freedom to impart ideas under Article 10 (1)”.*³⁴

En slik innskrenkende tolkning av ”*manifestation*” i art. 9s forstand kan hevdes å være unødvendig. Tilhengere av utradisjonelle minoritetsreligioner må i slike tilfeller anstrenge seg mer for å bevise at deres handling er av vesentlig betydning for utøvelsen av deres trosoppfatning enn de som tilhører tradisjonelle og anerkjente religioner. Argumentet støttes også av FNs menneskerettighetskomité's General Comment nr. 22, hvor bekymringen for spesielt nyetablerte minoritetsreligioner blir betonet.³⁵

Men på den andre siden er ”*necessary expression*”-testen heller ikke urimelig ut fra den betraktning at ingen rettssystem vil kunne fungere ordentlig hvis alle utvidet sin utøvelsesrett til å omfatte enhver handling som motivert av trosoppfatningen. Det er snarere måten det skjer på som kan være klanderverdig. Dommere har ikke særkunnskap på religionens område, og med mindre de lar tvilen komme klagerne til gode ved påberopelse av å være motivert av deres tro, vil det derfor være fare for at art. 9 vil være begrenset til bare tradisjonelle religioner.³⁶

EMD og Kommisjonen har likevel brukt nødvendighetstesten også i senere saker. Et eksempel er X Ltd og Y mot Storbritannia (vanligvis kalt Gay News-saken³⁷), hvor klagerne ble dømt for å ha publisert et dikt i et blad om løsaktige homoseksuelle tilnærmelser til Kristus, og dermed for å ha fornærmet kristnes religiøse følelser. De hevdet

³⁴ *ibid.* avsnitt 5, 2. ledd (s. 72).

³⁵ General Comment No. 22: The right to freedom of thought, conscience and religion (Art. 18), avsnitt 2 og 9.

³⁶ Se også O'Dair og Lewis, *op. cit.*, s. 322.

³⁷ Klage nr. 8710/79, X Ltd og Y mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 7. mai 1982, DR 28 s. 77.

at domfellelsen innebar krenkelsler av både art. 9 og art. 10. Kommisjonen undersøkte kravet under ytringsfrihetsbestemmelsen fordi klagerne ikke hadde klart å bevise at publiseringen av diktet innebar en utøvelse av deres trosoppfatning under art. 9 som en nødvendig handling. Det ble uttalt: *”The principal issues arise under, or in connection with, Article 10 of the Convention (...)”*.³⁸

En annen sak som viderefører prinsipper fra Arrowsmith-avgjørelsen, er C mot Storbritannia³⁹. Klageren hevdet at inntektsskatten hun betalte skulle brukes til fredelige, og ikke militære formål. Kommisjonen viste til Arrowsmith-saken, og understreket at EMK art. 9

”does not always guarantee the right to behave in the public sphere in a way which is dictated by such a belief :- for instance by refusing to pay certain taxes because part of the revenue so raised may be applied for military expenditure”.⁴⁰

Resultatet ble at klagerens nektelse av bruk av inntektsskatten til militære formål ikke ble ansett som en del av hennes utøvelsesrett i art. 9s forstand. Kommisjonen ser dermed ut til å ha gått lenger enn i Arrowsmith-saken, og også la handlinger foreskrevet av en religion eller livssyn falle utenfor art. 9, i tillegg til de som bare er motivert av en trosoppfatning. Men undersøkes C mot Storbritannia-avgjørelsen nærmere, vises det seg at slikt ikke er tilfelle. Ellers ville art. 9 vært uten noen nytte. Konklusjonen var snarere basert på at *”[t]he obligation to pay taxes is a general one which has no specific conscientious implications in itself”*, og mer markant *”the power of taxation is expressly recognised by the Convention system and is ascribed to the State by Article 1, First Protocol”*⁴¹.

³⁸ *ibid.* avsnitt 2 (s. 79).

³⁹ Klage nr. 10358/83, C mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 15. desember 1983, 37 DR s. 142.

⁴⁰ *ibid.* (s. 147).

⁴¹ *l.c.*

Et annet eksempel fra relativt nyere praksis er Pichon og Sajous mot Frankrike⁴², hvor klagerne hevdet at det var i tråd med deres samvittighetsfrihet etter EMK art. 9 å ikke ha prevensjonsmidler i apoteket, siden dette ville innebære et inngrep i deres trosoppfatning. EMD understreket at samvittighetsfriheten er beskyttet av bestemmelsen. Det ble uttalt at:

*“the main sphere protected by Article 9 is that of personal convictions and religious beliefs, in other words what are sometimes referred to as matters of individual conscience. It also protects acts that are closely linked to these matters such as acts of worship or devotion forming part of the practice of a religion or a belief in a generally accepted form.”*⁴³

Men klagen ble ikke tatt til følge, fordi nektelsen av å gi prevensjonsmidler ikke var en nødvendig handling som reflekterte klagernes samvittighetsfrihet:

*“Article 9 of the Convention does not always guarantee the right to behave in public in a manner governed by that belief. The word “practice” used in Article 9 § 1 does not denote each and every act or form of behaviour motivated or inspired by a religion or a belief.”*⁴⁴

EMDs og Kommisjonens praksis tyder dermed på at nødvendighetstesten blir mest brukt i praksis. Paul Taylor tviler imidlertid på bakgrunn av praksis at denne vanskelig kan anvendes i andre enn frihetsberøvelsessaker.⁴⁵ Men EMD og Kommisjonens konsekvente

⁴² Pichon and Sajous mot Frankrike, avvisningskjennelse av 2. oktober 2001 (upublisert).

⁴³ ibid. avsnitt 2.

⁴⁴ ibid. avsnitt 4.

⁴⁵ Taylor, op. cit., s. 212. Se for eksempel Klage nr. 1753/63, X mot Østerrike, Kommisjonens rapport 15. februar 1965, YBECHR s. 174, Klage nr. 5442/72, X mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 20. desember 1974, DR 1 s. 41, Klage nr. 7374/76, X mot Danmark, Kommisjonens rapport 8. mars 1976, DR 5 s. 157.

henvisning til prinsippene i Arrowsmith-saken i sine avgjørelser viser likevel at dette nødvendigvis ikke er tilfelle.⁴⁶

Selv om Domstolen ikke virker å legge et presist innhold i nødvendighetstesten, er det lite sannsynlig at den er blitt erstattet med en som er mindre streng mot klagerne.⁴⁷ De lege lata ser grensedragningen mellom ytringer som faller inn under EMK art. 10 og de som omfattes av art. 9, gå ved ytringer som ikke bare er motivert av en religion eller et livssyn, men også reflekterer ytrereens overbevisning på en direkte måte. Arrowsmith-saken er utvilsomt banebrytende i den henseende at det kreves sterk årsakssammenheng mellom religion eller livssynet og manifestasjonen av det.

Harris, O'Boyle og Warbrick har hevdet at siden art. 9 beskytter utøvelsen av *religiøs tro*, fremstår friheten etter denne overordnet i forhold til den generelle ytringsfriheten under art. 10, hvor handlingen både går ut på å gi uttrykk for en tro og å utøve ytringsfriheten. Det vil derfor fremstå som et bedre alternativ for klageren å reise en sak under art. 9.⁴⁸ Noe annet er imidlertid at det blir vanskeligere for klagerne å nå frem med saken i og med at det ikke alltid er lett å vurdere om ens handling innebærer en manifestasjon i art. 9s forstand på grunn av den strenge nødvendighetstesten.

2.2.3 Religiøse symboler – religionsfrihet eller ytringsfrihet?

En handling som ofte ser ut til å ligge i grensetilfelle, er bæring av religiøse symboler, som for eksempel hodeplagg. Det kan være en måte å utøve ens religion på som faller inn under anvendelsesområdet i EMK art. 9, og samtidig kan det være en måte å ytre seg på i art. 10s forstand. I de fleste saker om dette har klagerne hevdet brudd på begge bestemmelser. Men EMD ser ut til å vurdere også slike manifestasjoner bare under art. 9. Leyla Sahin mot

⁴⁶ Se også for eksempel *Pretty mot Storbritannia*, dom av 29. april 2002 (upublisert). Se ellers Evans (1997), op. cit., s. 307-310, Evans (2001), op. cit., s. 116.

⁴⁷ Se i denne sammenheng Taylor, op. cit., s. 220.

⁴⁸ Harris, David J., Michael O'Boyle og Colin Warbrick. *Law of the European Convention on Human Rights* (1995) s. 358.

Tyrkia⁴⁹ er et eksempel på dette. Den dreide seg om konvensjonsmessigheten av forbud mot å bære hodeplagg ved tyrkiske universiteter. Avgjørelsen er i seg selv ikke så relevant for problemstillingen i avhandlingen, da den bare sier noe om hvilke inngrep myndighetene rettmessig kan gjøre i religionsfriheten. Men den peker også i retning av at art. 9 anvendes i saker om bæring av hodeplagg. Handlingen anses som en form for manifestasjon av religion. Det ble uttalt:

“... [B]y wearing the headscarf, she was obeying a religious precept and thereby manifesting her desire to comply strictly with the duties imposed by the Islamic faith. (...) [H]er decision to wear the headscarf may be regarded as motivated or inspired by a religion or belief and, without deciding whether such decisions are in every case taken to fulfil a religious duty, the Court proceeds on the assumption that the regulations in issue, which placed restrictions of place and manner on the right to wear the Islamic headscarf in universities, constituted an interference with the applicant’s right to manifest her religion.”⁵⁰

Domstolen fant ingen grunn til å drøfte art. 10, fordi *“the arguments advanced by the applicant [where] a mere reformulation of her complaint under Article 9 of the Convention (...)”⁵¹*. Dette bekreftet igjen at art. 9 er *lex specialis* i forhold til ytringsfrihetsbestemmelsen.

Den dissenterende dommeren i Leyla Sahin-saken trakk inn Gunduz mot Tyrkia⁵², en ytringsfrihetsdom mot en tyrkisk imam, og fikk på den måten også frem noe om forholdet mellom religion og ytringsfrihet, og for så vidt også blasfemi. En muslimsk leder ble straffet for grov kritikk av tyrkisk sekularisme, og fikk medhold i EMD i sin klage på brudd på ytringsfriheten. Den dissenterende dommeren påpekte:

⁴⁹ Leyla Sahin mot Tyrkia, dom av 10. november 2005 (upublisert).

⁵⁰ *ibid.* avsnitt 78.

⁵¹ *ibid.* avsnitt 164.

⁵² Gunduz mot Tyrkia, dom av 4. desember 2003 (upublisert).

*”Thus, manifesting one’s religion by peacefully wearing a headscarf may be prohibited whereas, in the same context, remarks which could be construed as incitement to religious hatred are covered by freedom of expression.”*⁵³

Dommeren ser ut til å argumentere med at hvor fredelig bæring av hodeplagg blir forbudt etter EMK art. 9, blir oppfordringer til religiøs hat, som i Gunduz-saken⁵⁴, beskyttet av EMK art.10. Denne uttalelsen peker i retning av at slike ytringer som ble fremsatt i Gunduz-saken, blir vurdert under art. 10, mens bæring av hodeplagg er en del av manifestasjonsretten i art. 9s forstand. Det ble i denne sammenheng også vist til franks juridisk litteratur.⁵⁵ Dette kan argumenteres ut fra at religiøst hodeplagg anses som en vesentlig handling for oppfyllelse av religiøse plikter. Det gjør derimot ikke ytringer om religiøs hat. Disse utgjør ikke en *”manifestation of religion or belief”* i EMK art. 9s forstand, men gir uttrykk for ens meninger om andre religioner.

Praksis før Leyla Sahin-saken viser imidlertid at bæring av religiøst hodeplagg ikke alltid regnes som manifestasjon i EMK art. 9s forstand. Eksempler på det er Karaduman mot Tyrkia,⁵⁶ og Kalac mot Tyrkia⁵⁷. Men det ble også presisert at den enkeltes situasjon skal tas i betraktning.

Fra den nyere tid ligger det to internrettslige avgjørelser, fra henholdsvis Frankrike⁵⁸ og Italia⁵⁹ om bruk av religiøse symboler. Frankrike-saken omhandler bruk av hodeplagg på skoler og universiteter. I ”miljøet” ble det allerede for et par år siden sagt at denne ligger

⁵³ Leyla Sahin mot Tyrkia, op. cit., avsnitt 9 under dissens.

⁵⁴ Gunduz-saken er også behandlet i avhandlingens del 3.

⁵⁵ Van Drooghenbroeck, S. *Strasbourg et le voile*. I: Journal du juriste nr. 34. 2004, s. 10.

⁵⁶ Klage nr. 16278/90, Karaduman mot Tyrkia, , Kommisjonens rapport 3. mai 1993, DR 74 s. 93. Se også i denne sammenheng Brems Eva. *The Approach of the European Court of Human Rights to Religion*. I: Die Rechtsstellung des Menschen im Volkerrecht. 2003, s. 55-81.

⁵⁷ Kalac mot Tyrkia, dom av 1. juli 1997, Reports 1997-IV.

⁵⁸ Internrettslig sak fra Frankrike

⁵⁹ Internrettslig sak fra Italia.

for EMD, men har ikke enda kommet opp til doms. På tilsvarende måte gjelder Italia-saken anvendelse av kors i skoler, noe som ble forbudt. Selv om avgjørelsene er internrettslige, har de en viss rettskildemessig relevans fordi disse er med på å danne grensen mellom ytringsfriheten og religionsfriheten som jeg er interessert i å belyse i denne avhandlingen. Men i og med at avgjørelsene er lite tilgjengelige, er det enda for tidlig å trekke klare konklusjoner fra disse. De viser imidlertid at problemstillingen om grensen mellom ytringsfrihet og religionsfrihet er veldig aktuelt i tilfeller hvor retten til å bære religiøse symboler blir nektet.

3 EMDs avveining mellom to beskyttelsesverdige interesser

I denne delen av avhandlingen skal jeg avklare hvordan avveiningen mellom ytringsfriheten og hensynet til vernet om religiøse følelser foretas av EMD. Dette hensynet er en del av religionsfriheten etter EMK art. 9, og er etter klar EMDs praksis innbefattet av uttrykket “*for the protection of (...) the rights of others*” i EMK art. 10 (2).⁶⁰

Ytringsfrihet og religionsfrihet er to menneskerettigheter av grunnleggende betydning i et demokrati. Et samfunn uten rett til ytringsfrihet, det vil si uten rett til å ha egne tanker og å formulere dem utad, hindrer individets åndelig utvikling. Videre er det også en grunntanke i et demokrati at alle skal ha anledning til å bidra med ideer til eget og fellesskapets beste. Men ytringsfriheten bringer også med seg konflikter, ikke bare mellom makthavere og befolkningen, men like gjerne individene imellom. Den kan i noen tilfeller kollidere med

⁶⁰ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, dom av 20. september 1994, Series A nr. 295-A, avsnitt 48 og Wingrove mot Storbritannia, dom av 25. november 1996, Reports 1996-V, avsnitt 48, 2. ledd og 51, Murphy mot Irland, dom av 10. juli 2003 (upublisert), avsnitt 64, Gunduz mot Tyrkia, dom av 4. desember 2003 (upublisert), avsnitt 28, Giniewski mot Frankrike, dom av 31. januar 2006 (upublisert), avsnitt 40 og Klein mot Slovakia, dom av 31. oktober 2006 (upublisert), avsnitt 45.

hensynet til vernet om religiøse følelser, som er et viktig interesse. Det er derfor viktig å fastslå grensen mellom disse.

3.1 Interesseavveining

Hvis hensynet til vernet om andres religiøse følelser tilsier det, kan det gjøres restriksjoner i ytringsfriheten. Men siden ikke enhver ytring som fremstår som krenkende overfor en religion, kan være konvensjonsstridig, trekker Domstolen grensen mellom disse gjennom en interesseavveining med hjemmel i EMK art. 10 (2), som lyder:

”The exercise of these freedoms, since it carries with it duties and responsibilities, may be subject to such formalities, conditions, restrictions or penalties as are prescribed by law and are necessary in a democratic society, (...) for the protection of the (...) rights of others, (...)”.

Interesseavveiningen forankres i spørsmålet om det aktuelle inngrep var *”necessary in a democratic society”* under forholdsmessighetskravet i art. 10s forstand. EMD har selv i slike tilfeller beskrevet sin oppgave som:

*”weighing up the conflicting interests of the exercise of two fundamental freedoms guaranteed under the Convention, namely the right of the applicant association to impart to the public controversial views (...) and the right of other persons to proper respect for their freedom of thought, conscience and religion”.*⁶¹

Denne avveiningsnormen har to elementer i seg. For det første må begrensninger i ytringsfriheten være forholdsmessig med hensynet til vernet om religiøse følelser. Det betyr at inngrepet må svare til et tvingende samfunnsmessig behov (*”a pressing social*

⁶¹ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit., avsnitt 55.

need”).⁶² Nærmere innebærer det at inngrepet ikke må være absolutt ønskelig eller uunnværlig, men at det skal være mer enn ønskelig for å kunne beskytte vernet om andres religiøse følelser. Hvis det går an å oppnå dette vernet med et mindre inngripende restriksjoner, skal disse velges. Ellers kan det anses som uforholdsmessig, og dermed brudd på EMK.

For det andre må begrunnelsen for inngrepet være relevant og tilfredsstillende (*“relevant and sufficient”*).⁶³ I det ligger at inngrepet må gi konkret bidrag til realiseringen av hensynet til vernet om andres religiøse følelser for at det skal kunne anses konvensjonsmessig.

Under denne vurderingen vil flere momenter være av betydning for om religionskrenkende ytringer vernes av EMK art. 10 (1) eller ikke. Disse er for eksempel formålet bak inngrepet, hva ytringen gjelder, dets art og tidspunkt. Jeg skal i det følgende se på hvordan EMD avveier ytringsfriheten mot dette hensynet til vern om religiøse følelser ved bruk av disse momenter.

3.2 Forholdsmessighetskravet

3.2.1 Hensynet til vern om religiøse følelser

Formålet bak inngrepet, som er vernet om religiøse følelser, i ytringsfriheten er et viktig moment i drøftelsen av dets nødvendighet. Det at inngrepet må være forholdsmessig med hensynet til vernet om religionsfølelsen, betyr at det må forankres i dette hensynet. Vern om religiøse følelser er et formål som setter skranker for hvilke argumenter som er

⁶² Wingrove mot Storbritannia, op. cit., avsnitt 53 avsnitt, Gunduz mot Tyrkia, op. cit., avsnitt 38 og Giniewski mot Frankrike, op. cit., avsnitt 44.

⁶³ Wingrove mot Storbritannia, op. cit., avsnitt 59, Gunduz mot Tyrkia, op. cit., avsnitt 38. Avgjørelsene viser også til Sunday Times mot Storbritannia, dom av 26. april 1979, Series A nr. 30, avsnitt 62.

relevante ved vurderingen av nødvendigheten av inngrepet i ytringsfriheten.⁶⁴ Argumenter som ikke kan forankres i dette, vil dermed ikke kunne tas i betraktning. Dette skyldes at hensynet til vern om religiøse følelser er et ”*legitimate aim*” i art. 10s forstand.⁶⁵ Det at de engelske blasfemibestemmelsene i *Wingrove mot Storbritannia*⁶⁶ ikke beskyttet andre religioner enn kristendommen, førte heller ikke til noe annet.⁶⁷

Imidlertid kreves det ikke at inngrepet nødvendigvis må fremme dette konkrete formålet. I *Wingrove-saken* ble klagerens argument om at nektelse av å gi lisens for distribusjonen av filmen ikke fremmet en positiv, men bare en hypotetisk rett til å ikke bli krenket i religiøse følelser ikke tatt til følge. Domstolen uttalte:

*“Whether or not there was a real need for protection against exposure to the film in question is a matter which must be addressed below when assessing the “necessity” of the interference.”*⁶⁸

Dette peker i retning av at EMDs vurdering går ut på hvorvidt hensynene bak inngrepet i ytringsfriheten *sikter mot* vernet om religiøse følelser. I praksis vil dette formålet derfor ikke innebære noen realitetsskranke for inngrepet, og det vil være oppfylt selv om inngrepet vanskelig kan sies konkret å beskytte religionsfølelsen. Det er først under nødvendighetsvurderingen at drøftelsen av hvorvidt inngrepet fremmer vernet om religiøse følelser trekkes inn. Inngrepene i *Otto-Preminger-Institut mot Østerrike*⁶⁹ og *Wingrove mot Storbritannia*⁷⁰ var altså forankret i hensynet til vern om religiøse følelser.

⁶⁴ NOU 1999:27, s. 186, Eggen, Kyrre. *Ytringsfrihet* (2002) s. 97 og Van Dijk og van Hoof, op. cit., 3. utg. (1998) s. 584.

⁶⁵ *Otto-Preminger-Institut mot Østerrike*, op. cit., avsnitt 48 og *Wingrove mot Storbritannia*, op. cit., avsnitt 36, 2. ledd og avsnitt 51.

⁶⁶ *Wingrove mot Storbritannia*, dom av 25. november 1996, Reports 1996-V.

⁶⁷ *ibid.* avsnitt 55.

⁶⁸ *ibid.* avsnitt 49.

⁶⁹ *Otto-Preminger-Institut mot Østerrike*, dom av 20. september 1994, Series A nr. 295-A, avsnitt 46-48.

⁷⁰ *Wingrove mot Storbritannia*, op. cit., avsnitt 48, 2. ledd og 51.

3.2.2 Innebærer "rights of others" at ytringsfriheten kan begrenses av offentlige myndigheter av hensyn til respekt for religiøse følelser?

Spørsmålet er så videre om hensynet til vern om andres religiøse følelser under "rights of others" i EMK art. 10 (2) bare innebærer retten til å ha og utøve en trosoppfatning i fred, eller også en positiv rett til å bli respektert i sine religiøse følelser. I denne sammenheng oppstår det også spørsmål om denne eventuelle retten skal hjemles i religionsfriheten i EMK art. 9 eller i henvisning til "duties and responsibilities" i art. 10 (2).

Dette er relevant i forhold til problemstillingen i avhandlingen, fordi hvis konvensjonen også gir hjemmel for dette, blir nasjonale myndigheter i tillegg til å ikke selv gjøre inngrep i religionsfriheten, også ansvarlig for å legge forholdene til rette for å sikre mot brudd på denne fra privates side.⁷¹ Offentlige myndigheter kan i slike tilfeller hvor private imellom krenker hverandres religionsfrihet ved fremsettelse av ytringer som virker støtende overfor deres religionsfølelse, begrense ytringsfriheten av hensyn til vernet om religiøse følelser. Hvis staten mislyktes i sin tilsikringsplikt, kan det føre til brudd på konvensjonen. Dette tillegges vekt i nødvendighetsvurderingen.

Kommisjonen behandlet tidlig en sak om ytringsfriheten på den ene siden og hensynet til vernet om religiøse følelser på den andre. I Gay News mot Storbritannia⁷² ble respektbegrepet forutsatt. Kommisjonen understreket:

*"If it is accepted that the religious feelings of the citizen may deserve protection against indecent attacks on matters held sacred by him, then it can also be considered as necessary in a democratic society to stipulate that such attacks, if they attain a certain level of severity, shall constitute a criminal offence (...)"*⁷³

⁷¹ Et eksempel på et slikt tilfelle er Klage nr. 29107/95, Steadman mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 9. april 1997, DR 89 s. 104.

⁷² Klage nr. 8710/79, X Ltd og Y mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 7. mai 1982, DR 28 s. 77.

⁷³ ibid. avsnitt 12 (s. 83).

Uttalelsen var et obiter dictum, og har derfor ikke stor rettskildemessig vekt. Mer viktig er avgjørelsen om Otto-Preminger-Institut-saken⁷⁴, som var den første saken reist for EMD om avveiningen mellom disse to beskyttelsesverdige interesser. Den omhandlet en film som ble beslaglagt og inndratt fordi den var å anse som blasfemisk etter Østerrikes interne rett. Domstolen viste til Kokkinakis mot Hellas⁷⁵ og uttalte:

*”The ‘respect’ for the religious feelings of believers as guaranteed in Article 9 (...) can legitimately be thought to have been violated by provocative portrayals of objects of religious veneration; (...)”.*⁷⁶

EMD ser ut til å ha ”lånt” dette respekt-begrepet fra Kokkinakis-saken hvor uttrykket først ble erkjent:

*“... that in democratic societies, in which several religions coexist within one and the same population, it may be necessary to place restrictions on this freedom in order to reconcile the interests of the various groups and ensure that everyone’s beliefs are ‘respected’.”*⁷⁷

I Kokkinakis-avgjørelsen ble utilbørlig proselyttisme ikke ansett som “*compatible with ‘respect’ for the freedom of thought, conscience and religion of others*”.⁷⁸ Saken gjaldt imidlertid avveining av religionsfriheten på begge sider, og ”*rights (...) of others*” i EMK art. 9 (2) ble altså tolket til å innebære en rett til respekt for religiøse følelser.

⁷⁴ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit.

⁷⁵ Kokkinakis mot Hellas, dom av 25. mai 1993, Series A nr. 260.

⁷⁶ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit., avsnitt 47, 3. ledd.

⁷⁷ Kokkinakis mot Hellas, op. cit., avsnitt 33.

⁷⁸ ibid. avsnitt 48.

I juridisk teori råder det motvilje mot denne vekten som er blitt tillagt respekten for religiøse følelser. Avgjørelsene er i tråd med den dissenterende dommeren i Otto-Preminger-Institut-saken⁷⁹, kritisert med argument om at *"rights of others"* i EMK art. 9s forstand ikke inneholder noen eksplisitt rett til respekt av ens religion i det hele tatt. Dette går jeg ikke nærmere inn på siden temaet her er *"rights of others"* i art. 10, og ikke art. 9. Men i teorien er dette behandlet av Paul Taylor i *Freedom of Religion – UN and European Human Rights Law and Practice* (2005) s. 75 og 162 flg. Se også Carolyn Evans. *Freedom of Religion Under the European Convention on Human Rights* (2001) s. 162.

Men Domstolens henvisning til *"those who choose to exercise the freedom to manifest their religion"*⁸⁰ sammen med *"respect for the religious feelings of believers as guaranteed in Article 9"*⁸¹ i Otto-Preminger-Institut-avgjørelsen peker i retning av at også *"rights of others"* i EMK art. 10s forstand omfatter en slik rett. Dette bekreftes også av at EMD senere under interesseavveiningen ved nødvendighetsvurderingen understreket: *"(...) the right of other persons to proper' respect' for their freedom of thought, conscience and religion (...)"*⁸², og drøftet inngrepets nødvendighet ut fra *"duties and responsibilities"* i art. 10 (2). Domstolen ser altså ut til å ta utgangspunktet i begrepet *"rights (...) of others"* i EMK art. 9 (2)s forstand, og dermed kombinere begge bestemmelsene. EMD er blitt kritisert av juridiske forfattere for ikke å ha skilt klart mellom disse i Otto-Preminger-Institut-saken.⁸³

Flertallsavgjørelsen i Otto-Preminger-Institut-saken førte likevel til en ny sak om respekt for religiøse følelser. I *Dubowska mot Polen*⁸⁴ ble dette imidlertid avvist av Kommissjonen fordi klagerne ikke var hindret i å praktisere sin religion.

⁷⁹ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit., avsnitt 6 under dissens.

⁸⁰ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit., avsnitt 47, 2. ledd.

⁸¹ ibid. avsnitt 47, 3. ledd.

⁸² ibid. avsnitt 55.

⁸³ Taylor, op. cit., s. 87. Se også Evans, (2001), op. cit., s. 162.

⁸⁴ Klage nr. 33490/96 og 34055/96, *Dubowska og Skup mot Polen*, Kommisjonens rapport 18. april 1997, DR 89 s. 156, avsnitt 5.

Kritikken er også i samsvar med den dissenterende dommerens uttalelse i den senere Wingrove-saken⁸⁵, der forskjellen mellom ”*rights of others*” i art. 9s og art. 10s forstander ut til å ha blitt klarere. Hensynet til respekt var også utgangspunktet i denne saken. Wingrove-avgjørelsen handlet om en film som ikke ble tillatt distribuert av British Board of Film Classification (det britiske film- og videotilsynet) på grunn av dens blasfemiske innhold. Selv om Kommisjonen fulgte drøftelsen fra Otto-Preminger-Institut-saken, tok EMD en annen retning. Her ble utgangspunktet tatt i hensynet til vern mot fremsettelse av religiøse ytringer på en måte som var egnet til å:

*” outrage those who have an understanding of, sympathy towards and support for the Christian story and ethic, because of the contemptuous, reviling, insulting, scurrilous or ludicrous tone, style and spirit in which the subject is presented.”*⁸⁶

Dette formålet var i følge EMD sammenfallende med ”*rights of others*” i både EMK art. 10s og 9s forstand.⁸⁷ Ved å gjøre det unngikk Domstolen med vilje å sidestille ”*respect for the religious feelings of believers*” og ”*rights (...) of others*” under religionsfriheten i art. 9 slik Otto-Preminger-Institut-avgjørelsen gjorde. EMD foretok derimot denne vurderingen av retten til respekt for religiøse følelser bare ut ifra ”*duties and responsibilities*” i EMK art. 10 (2). Den dissenterende dommeren i Wingrove-saken uttalte:

*”Article 9 (...) is not in issue in the instant case and cannot be invoked. Certainly the Court rightly based its analysis under Article 10 (...) on the rights of others and did not, as it had done in the Otto-Preminger-Institut judgment combine Articles 9 and 10 (...), morals and the rights of others, for which it had been criticised by legal writers.”*⁸⁸

⁸⁵ Wingrove mot Storbritannia, op. cit.

⁸⁶ ibid avsnitt 48, 1. ledd.

⁸⁷ ibid avsnitt 48, 2. ledd.

⁸⁸ Wingrove mot Storbritannia, op. cit., uttalelsen av dommer Pettiti, avsnitt 5.

Otto-Preminger-Institut- og Wingrove-sakene viser en utvikling i retning av at *"rights of others"* i EMK art. 10 også inneholder retten til respekt for religiøse følelser. Konklusjonen om at inngrepene i ytringsfriheten etter EMK art. 10 var lovlige, bygget på drøftelsen rundt dette respekt-begrepet. I den første saken ble det vektlagt at en stor del av befolkningen i området tilhørte den romersk-katolske religionen. Det var et tvingende samfunnsmessig behov å bevare freden blant folk, og deres religiøse følelser måtte derfor respekteres. Det betyr at offentlige myndigheter kan begrense ytringsfriheten av hensynet til retten til respekt for religiøse følelser. Otto-Preminger-Institut-saken har dermed fastslått statens plikt til å legge forholdene til rette for å garantere folk religionsfriheten etter EMK art. 9 under *"rights of others"* i EMK art. 10 (2): *"...its [State's] responsibility to ensure the peaceful enjoyment of the right guaranteed under Article 9 (...) to the holders of those beliefs and doctrines"*.⁸⁹

Forskjellen mellom *"rights of others"* i EMK art. 9 (2) og art. 10 (2) ser likevel igjen til å bli utydelig i en nyere avgjørelse, *Murphy mot Irland*⁹⁰, som gjaldt lovligheten av forbudet mot religiøs reklame om et program om Jesu oppstandelse i et radioprogram. EMD tok utgangspunkt i respekt-begrepet fra Otto-Preminger-Institut-saken⁹¹, og bygde sin drøftelse rundt det. Konklusjonen ble at inngrepet var konvensjonsmessig. Også denne avgjørelsen er blitt sablet ned i juridisk litteratur for å ikke ha gjort et klart skille mellom *"rights of others"* i art. 9 og art. 10, og for en overdrevent bruk av begrepet *"respect"* fra Otto-Preminger-Institut-saken.⁹² Reklamen syntes verken å gjøre motstand mot eller bestride religiøse trosoppfatningen hos folk, utenom at, slik nasjonale myndigheter uttrykte seg, *"the simple proclamation of the truth of one religion necessarily proclaims the untruth of another"*⁹³. Det anføres likevel mot dette at hvis slike ytringer ble akseptert som motstand

⁸⁹ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit., avsnitt 47, 2. ledd. Se i denne forbindelse også Harris, O'Boyle og Warbrick, op. cit., s. 362.

⁹⁰ *Murphy mot Irland*, dom av 10. juli 2003 (upublisert).

⁹¹ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit., avsnitt 47, 2. ledd.

⁹² Taylor, op. cit., s. 89-96.

⁹³ *Murphy mot Irland*, op. cit., avsnitt 38.

mot eller benektelse av religiøse troen, ville selv den mest uskadelige formen for manifestasjonen av en religion, uten noen som helst referanse til andre trosoppfatninger, innebære en slik motstand eller benektelse.

I juridisk teori råder det sterk motvilje mot denne retten til respekt for religiøse følelser. Det er blitt argumentert med at *"rights of others"* i EMK art. 10 (2)s forstand ikke innebærer noen rett til respekt for religiøse følelser, fordi det er *måten* yringer blir fremsatt på som har betydning. Bruken av utilbørlige midler, med hjemmel i henvisningen til *"duties and responsibilities"* i bestemmelsen, begrunner konklusjonen om at klageren ikke har respektert andres religionsfrihet etter EMK art. 9.⁹⁴ Som et eksempel kan utilbørlig proselyttisme i Kokkinakis-saken nevnes. Uansett peker disse avgjørelsene i retning av at en slik rett til respekt foreligger bare når krenkende yringer er utslag av en ondsinnet mangel på toleranse: *"...and such portrayals can be regarded as malicious violation of the spirit of tolerance..."*⁹⁵. En slik situasjon forelå ikke i noen av sakene nevnt ovenfor. Noe annet som også taler mot EMDs avgjørelser er at verken filmene eller reklamen hindret den kristne befolkningen i å utøve deres trosoppfatning. Dette er nærmere behandlet i kap. 3.3.1-3.5. I følge teorien har EMD derfor gått for langt i å gi offentlige myndigheter rett til å begrense yringsfriheten av hensyn til respekt for religiøse følelser.

EMDs og Kommisjonens praksis synes dermed imidlertid å gå i retning av en innskrenkende yringsfrihet av hensyn til respekten for religiøse følelser under *"rights of others"* i EMK art. 10 (2). Problemstillingen om denne retten skal hjemles i rettighetene under EMK art. 9 eller i henvisningen til *"duties and responsibilities"* i EMK art. 10 (2), synes likevel å forbli uavklart. Men det tydes på den sistnevnte løsningen som mest riktig. Det gjelder i hvert fall hvis yringer fremstår som unødig krenkende. Domstolen har påpekt dette i Otto-Preminger-Institut-avgjørelsen: *"an obligation to avoid as far as possible expressions that are 'gratuitously offensive' to others"*⁹⁶. Hvordan det skal bedømmes, har

⁹⁴ Taylor, op. cit., s. 162, Evans (2001), op. cit., s. 70, Evans (1997), op. cit., s. 336.

⁹⁵ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit., avsnitt 47, 3. ledd.

⁹⁶ ibid. avsnitt 49, 2. ledd.

Domstolen stort sett overlatt til konvensjonsstatene selv å avgjøre under henvisning til nasjonale myndigheters skjønnsmargin. Dette er behandlet i kap. 3.5. Men det er grunn til å nevne at den vide marginen i praksis er ensbetydende med at EMD egentlig ikke har skapt noen form for positiv rett til respekt for religiøse følelser. I stedet har medlemslandene fått plikt til å beskytte slike følelser selv om det da kan gå utover ytringsfriheten, noe som kan være risikabelt. Hvorvidt det er hensiktsmessig, sier jeg noe om i de lege ferenda-drøftelsen i del 4.

3.3 Kravet om relevant og tilfredsstillende begrunnelse for inngrep

Det at begrunnelsen for inngrepet må være relevant og tilfredsstillende, er ensbetydende med at inngrepet må gi konkret bidrag til realiseringen av hensynet til vernet om andres religiøse følelser for at det skal kunne anses konvensjonsmessig. Det er flere momenter som inngår i drøftelsen av lovligheten av inngrepet etter EMK art. 10 (2). Jeg skal i det følgende fokusere på hvordan EMD bruker disse avveiningsmomenter i sin drøftelse.

3.3.1 Måten ytringen blir fremsatt på

Hvordan ytringen blir fremsatt, er et veldig viktig moment i nødvendighetsvurderingen. EMDs praksis viser at dette blir tillagt adskillig vekt. I Otto-Preminger-Institut-avgjørelsen tok Domstolen utgangspunkt i drøftelsen av nødvendighetsvurderingen under forholdsmessighetskravet i henvisning til ”*duties and responsibilities*” i EMK art. 10 (2), som i forhold til vernet om religiøse følelser kan føre til

“...an obligation to avoid as far as possible expressions that are ‘gratuitously offensive’ to others and thus an infringement of their rights, and which therefore do not contribute to any form of ‘public debate’ capable of furthering progress in human affairs.”⁹⁷

⁹⁷ l.c.

Henvisningen til *"duties and responsibilities"* vil i praksis smelte sammen med (2) i bestemmelsen slik at *"the particular situation of the person exercising freedom of expression and the duties and responsibilities attaching to that situation"*⁹⁸ også tillegges betydning.

Ut fra dette kan det for det første utledes at ytringer som er unødig krenkende overfor andres religiøse følelser, blir lettere utsatt for lovlig inngrep. Ikke enhver ytring kan imidlertid anses som *"gratuitously offensive"*, fordi også religiøse mennesker må tåle kritikk. Dette prinsippet ble for første gang lagt til grunn i Kokkinakis-saken⁹⁹, og også vist til i Otto-Preminger-Institut-saken, der det ble uttalt:

*"Those who choose to exercise the freedom to manifest their religion, (...), cannot reasonably expect to be exempt from all criticism. They must tolerate and accept the denial by others of their religious beliefs and even the propagation by others of doctrines hostile to their faith."*¹⁰⁰

Men det er likevel *måten* ytringer blir fremsatt på, som har betydning. Domstolen påpekte videre dette:

*"However, the 'manner' in which religious beliefs and doctrines are opposed or denied is a matter which may engage the responsibility of the State, notably its responsibility to ensure the peaceful enjoyment of the right guaranteed under Article 9 (...) to the holders of those beliefs and doctrines."*¹⁰¹

Filmen "Das Liebeskonzil" presenterte Gud som gammel og ineffektiv, Jesus som mammadalt med lav intelligens og jomfru Maria som en vilter og uregjerlig sjef i "familien". Sammen bestemte de seg for å straffe menneskene for deres umoralskhet, og

⁹⁸ Handyside mot Storbritannia, dom av 25. mai 1993, Series A nr. 260-A, avsnitt 50. Se ellers Gomien, Donna. *Law and practice of the European Convention on Human Rights and the European Social Charter* (1996) s. 298 og van Dijk og van Hoof, op. cit., 4. utg., s. 801-802.

⁹⁹ Kokkinakis mot Hellas, op. cit.

¹⁰⁰ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit., avsnitt 47, 2. ledd.

¹⁰¹ l.c.

søkte hjelp hos Djevelen. Datteren til Djevelen ble så sendt til jorden for å spre syfilis til menneskene.

Domstolen vektla at flertallet av befolkningen i området, som tilhørte den romerskkatolske kirken, ble krenket i sine religiøse følelser, og inngrepet i Otto-Preminger-Institut sin rett til ytringsfrihet ble, under dissens (seks mot tre stemmer), ansett som lovlig.

Disse prinsippene ble videreført i den senere Wingrove-saken¹⁰². Også her ble resultatet, under dissens (syv mot to stemmer), at restriksjonen i Wingroves meddelelsesfrihet var konvensjonsmessig.

Videoen "*Visions of Ecstasy*" varte bare i 18 minutter, og viste St. Teresa av Avilas sine erotiske fantasier om en annen kvinne og en korsfestet Kristus-figur. Den inneholdt imidlertid kun musikk og bevegelser, og bortsett fra rollelisten var det ingenting i filmen som forklarte hvilke personer skuespillerne skulle forestille. Det var ikke gjort noen forsøk på å plassere handlingen i noen historisk eller religiøs sammenheng. Men den ble fremstilt på en måte som rettet fokuset mer mot publikums, og mindre på skuespillernes erotiske følelser, noe som er hovedelementet ved pornografi. Videre ble det fremhevet at hovedhensikten var bare å engasjere publikum i en "*voyeuristic erotic experience*"¹⁰³.

EMD var av den oppfatning at videoen som kom på markedet, kunne kopieres, lånes ut eller selges. Den ville dermed unnsnippe den kontroll som lå i å begrense distribusjonen til lisensierte sex-butikker. Det at britiske myndigheter mente at det var risiko for at filmen ville krenke enkelte kristnes religiøse følelser, var derfor ikke urimelig. Drøftelsen bygget på at engelske blasfemiregler ikke forbød kritiske eller fiendtlige ytringer rettet mot kristendommen. Det var *måten* de var fremsatt på, som gjorde at de kunne bli utsatt for inngrep: "*[I]t is the 'manner' in which views are advocated rather than the views*

¹⁰² Wingrove mot Storbritannia, op. cit.

¹⁰³ ibid. avsnitt 61.

themselves which the law seeks to control.”¹⁰⁴ Betydningen av hvordan ytringer blir fremsatt på, førte altså til nektelse av distribusjonstillatelsen, fordi det å knytte Jesus-skikkelsen til seksuelle handlinger kunne anses blasfemisk. Filmens innhold var ikke i seg selv avslagsgrunn.

Selv om resultatet i Otto-Preminger-Institut- og Wingrove-avgjørelsene ser ut til bygge på måten ved fremsettelsen av ytringer, peker EMDs uttalelse fra den førstnevnte saken i retning av at bare ekstreme tilfeller hvor andres religiøse oppfatning blir opponert mot eller bestridt, kan gi grunnlag for inngrep i ytringsfriheten:

”Indeed, in ‘extreme’ cases the effect of particular methods of ‘opposing’ or ‘denying’ religious beliefs can be such as to inhibit those who hold such beliefs from exercising their freedom to hold and express them.”¹⁰⁵

Det kan derfor stilles spørsmål om hvorvidt filmene i både Otto-Preminger-Institut- og Wingrove-avgjørelsene falt inn under et slikt tilfelle. Noe som taler imot det, er at filmene ikke var av slik art at de kunne sies å hindre de troende i å praktisere deres religion. Det kunne for eksempel vært tilfelle hvis en gruppe aktivt søkte å true andre for deres religiøse tro eller blokkerte tilbedelsesplasser. Når så dette ikke var tilfelle her, taler det for at det ikke kan gjøres inngrep i ytringsfriheten i disse situasjoner med den begrunnelse at religiøse følelser ikke ble respektert.

Avgjørelsene peker likevel i retning av at ytringer som krenker andres religiøse følelser, har et mer svakere vern i forhold til EMK art. 10 enn ytringer som krenker andre typer interesser. Juridisk teori har imidlertid stilt seg tvilende til om det er berettiget å trekke en slik slutning fra dommene. Riktignok ble resultatet i disse avgjørelsene at inngrepet var lovlig, men årsaken til det var at Domstolen primært reagerte overfor den nedverdiggende beskrivelse av Gud, Jesus og Jomfru Maria i Otto-Preminger-Institut-saken. Blant andre

¹⁰⁴ *ibid.* avsnitt 60.

¹⁰⁵ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, *op. cit.*, avsnitt 47, 2. ledd.

forfattere argumenterer Kyre Eggen med at det er i tråd med hva Domstolen selv uttalte i saken¹⁰⁶, måten kritikk av en religion blir fremsatt på som har betydning. EMDs reaksjon gikk ikke så mye på filmens bakenforliggende kritikk av kristendommen, men beslagleggelsen oppfylte vilkåret ”*necessary in a democratic society*” pga. filmens innhold.¹⁰⁷ Det samme gjaldt i Wingrove-saken. Domstolen reagerte overfor filmens fremstilling av en seksuell forbindelse mellom St. Teresa og Jesus. I følge Eggen kan dommene derfor ikke tas til inntekt for at blasfemiske meningsytringer i seg selv nyter lav beskyttelse under EMK art. 10.¹⁰⁸

Dette er også klart, fordi religiøse folk jo må tåle kritikk. I disse avgjørelser gjaldt det spesielt også fordi det var ingen ”*malicious violation of the spirit of tolerance*”¹⁰⁹ slik Domstolen i Otto-Preminger-Institut-saken uttalte ved å vise til Kokkinakis-saken om at statens oppgave er å beskytte den enkeltes trosliv mot provoserende skildringer av gjenstander som tilbes. Dette skal gjøres i den utstrekning de er utslag av en ondsinnet mangel på toleranse, som er et karakteristisk trekk ved et demokratisk samfunn.¹¹⁰ Videre ble det sagt at art. 10 må tolkes i lys av dette, slik at den er i harmoni med formålet bak konvensjonen, da EMK utgjør en helhet. Det var her snakk om fredelige ytringer, og ikke ytringer med voldsutøvelse i bildet.¹¹¹ Siden fredelige ytringer ikke skaper uro i den grad, taler dette desto mer for vern av ytringsfriheten, siden den er en viktig forutsetning for demokratiet. Om dette har også Kommisjonen uttalt i Ahmet mot Hellas¹¹². Klageren var blitt dømt for ha forstyrret freden ved å dele ut provoserende materiale under en valgkampanje som refererte til den muslimske befolkningen i vest Thrace som ”Turks”. I

¹⁰⁶ I.c.

¹⁰⁷ ibid. avsnitt 54-56.

¹⁰⁸ Eggen, Kyrrre. *Ytringsfrihet* (2002) s. 385-386, van Dijk og van Hoof, op. cit., 4. utg., s. 763-764.

¹⁰⁹ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit., avsnitt 47, 3. ledd.

¹¹⁰ I.c.

¹¹¹ Se også i denne forbindelse Mowbray, Alastair. *The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights* (2004) s. 191.

¹¹² Klage nr. 18877/91, Ahmet mot Hellas, Kommisjonens rapport 1. juli 1994 (upublisert). Ellers er dette også behandlet i Evans, Malcolm D. *Religious Liberty and International Law in Europe* (1997) s. 338.

og med *"the absence of clear elements of incitement to violence"*¹¹³ kom Kommisjonen frem til at fengselsstraffen var et uforholdsmessig inngrep, spesielt fordi ytringsfriheten er svært viktig i forbindelse med en valgkampanje. Voldsutøvelsen tillegges altså en viss vekt, fordi formålet bak konvensjonen er ikke å hindre fredelige ytringer.

EMDs praksis fra nyere tid ser imidlertid ut til å bekrefte prinsippene fra Otto-Preminger-Institut- og Wingrove-avgjørelsene. I Murphy mot Irland¹¹⁴ ble forbudet mot den religiøse reklamen begrunnet med at den var

*"based on an evident belief in, and the propagation of, certain religious beliefs. In any event, it was simply the religious nature of the advertisement that constituted sufficient justification for its restriction."*¹¹⁵

Det ble altså ikke lagt vekt på at reklamen i seg selv var uskadelig og til en viss grad bare informativ. Selv om EMD understreket ytringsfrihetens betydning i et demokratisk samfunn, og at individer ikke nødvendigvis kan beskyttes mot enhver religiøs ytring som går mot deres trosoppfatning, ble det uttalt at *"it is not to be excluded that an expression, which is not on its face offensive, could have an offensive impact in certain circumstances."*¹¹⁶

EMD tok dermed utgangspunkt i drøftelsen om inngrepet i en spesiell type ytring, i dette tilfelle, religiøs reklame, i et radioprogram kunne anses konvensjonsmessig tatt i betraktning den konkrete situasjonen. Reklamen kunne bli oppfattet som krenkende overfor befolkningen på grunn av den religiøse følsomheten i Irland på den tiden. Dessuten ble det understreket klageren *"was consequently free to advertise the same matter in any of the*

¹¹³ Klage nr. 18877/91, op. cit. Senere har Kommisjonen avvist lignende saker. Se f.eks. Klage nr. 25759/94, Sadik mot Hellas, Kommisjonens rapport 6. mars 1997, DR 88, s. 46.

¹¹⁴ Murphy mot Irland, dom av 10. juli 2003 (upublisert).

¹¹⁵ ibid. avsnitt 38.

¹¹⁶ ibid. avsnitt 72.

print media (including local and national newspapers) and during public meetings and other assemblies.”¹¹⁷ Måten ytringer ble fremsatt på ble altså tillagt vekt, og inngrepet ble ansett som lovlig.

En annen avgjørelse fra i fjor, Klein mot Slovakia¹¹⁸ ser ut til å gå i en annen retning. Klageren var en journalist som forut for filmen ”*The People vs. Larry Flynt*” ble vist, reklamerte for den i en plakat. En mann med det amerikanske flagget rundt hofter var avbildet på plakaten. Han var korsfestet på en kvinnes kjønnsorgan, som var kledd i bikini. Dette ble ansett som blasfemisk av kristne foreninger, og som svar på det skrev klageren en artikkel som rettet sterk kritikk mot erkebiskopen. Klageren ble dermed dømt for å ha krenket religiøse følelser hos medlemmer i de religiøse foreninger.

EMD la likevel vekt på at artikkelen ”*neither unduly interfered with the right of believers to express and exercise their religion, nor did it denigrate the content of their religious faith...*”.¹¹⁹ Artikkelen var altså ikke ”*gratuitously offensive*” slik EMD i Otto-Preminger-Institut-avgjørelsen påpekte. Derfor ble domfellelsen av klageren konstatert som brudd på EMK art. 10. Det ble ikke ”*...concluded that by its publication the applicant interfered with other persons’ right to freedom of religion in a ‘manner’ justifying the sanction imposed on him.*”¹²⁰ I denne konkrete saken kan resultatet begrunnes ut fra at klageren var en journalist, og dermed tilkjent en videre ytringsfrihet. EMD gikk i denne sammenheng også inn på Giniewski mot Frankrike¹²¹. Dette er nærmere behandlet i neste kapittel, 3.3.2.

3.3.2 Ytringer av offentlig interesse

¹¹⁷ *ibid.* avsnitt 74.

¹¹⁸ Klein mot Slovakia, dom av 31. oktober 2006 (upublisert).

¹¹⁹ *ibid.* avsnitt 52.

¹²⁰ *ibid.* avsnitt 54.

¹²¹ Giniewski mot Frankrike, dom av 31. januar 2006 (upublisert).

EMD har videre også lagt vekt på hvorvidt ytringer er av offentlig interesse. Ytringer som ikke bidrar til en sunn samfunnsdebatt, kan lettere bli utsatt for inngrep. I Otto-Preminger-Institut-saken ble dette understreket i forbindelse med unødige krenkende ytringer: “...and which therefore do not contribute to any form of public debate capable of furthering progress in human affairs.”¹²² Religionen anses stort sett å være et privat anliggende i dagens samfunn. I Otto-Preminger-Institut-saken og Wingrove-saken ble filmene ikke ansett til å bidra til den offentlige debatten, fordi disse ikke var unødige krenkende.¹²³ Men det fremste formålet med bestemmelsen om ytringsfrihet om å fremme demokrati, taler for at inngrepene burde blitt ansett som konvensjonsmessige. Ytringer av slik privat karakter er ikke trussel mot et demokrati.

I avgjørelser fra nyere tid synes det som at EMD har vektlagt dette hensynet adskillig vekt. I Gunduz mot Tyrkia¹²⁴ fikk en tyrkisk imam fengselsstraff for ha kritisert sekularismen i Tyrkia. Domfellelsen ble ansett som krenkelse på EMK art. 10. Klageren var invitert til programmet nettopp for å legge frem sine synspunkter om temaet som allerede var kjent og var av høyst offentlig interesse. EMD uttalte at “[t]his topic was widely debated in the Turkish media and concerned a matter of ‘general interest’, a sphere in which restrictions on freedom of expression are to be strictly construed.”¹²⁵ Temaet var ellers presentert på en slik måte at meninger fra begge sider var tilstrekkelig balansert. Ytringene oppfordret uansett ikke til noen som helst form for voldsbruk.

Giniewski mot Frankrike viser også at ytringer av offentlig interesse blir beskyttet i større grad. Klageren ble bøtelagt for å ha skrevet en krenkende artikkel om det kristne samfunnet. Konklusjonen ble at inngrepet var i strid med EMK art. 10. EMD viste til de generelle prinsipper fra Otto-Preminger-Institut-saken og Wingrove-saken i begge avgjørelser. Men den konkrete vurderingen ble annerledes. Artikkelen var av sterk

¹²² Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit., avsnitt 49, 2. ledd.

¹²³ ibid. avsnitt 56, 1. ledd.

¹²⁴ Gunduz mot Tyrkia, dom av 4. desember 2003 (upublisert).

¹²⁵ Gunduz mot Tyrkia, op. cit., avsnitt 43.

samfunnsmessig betydning og ikke unødig krenkende. Det ble vektlagt at artikkelen ”*contributed to discussion of the various possible reasons behind the extermination of the Jews in Europe, a question of indisputable public interest in a democratic society.*”¹²⁶

Disse avgjørelser peker i retning av at ytringens samfunnsmessige karakter vil være et tungtveiende moment ved nødvendighetsvurderingen, og føre til en videre ytringsfrihet. Det kan imidlertid anføres at klagerne i Giniewski-saken og Klein-saken var journalister og historikere, og i slike tilfeller innrømmes det en videre ytringsfrihet enn ellers. Men hensikten var likevel å spre kunnskap om et tema som bidro til den samfunnsmessige debatten. Ytringsfrihet tillegges da adskillig vekt. Dette gjelder selv om det dreier seg om religiøse ytringer.¹²⁷ EMD understreket dette i Giniewski-saken:

*”Although the issue raised in the present case concerns a doctrine upheld by the Catholic Church, and hence a religious matter, an analysis of the article in question shows that it does not contain attacks on religious beliefs as such, but a view which the applicant wishes to express as a journalist and historian. In that connection, the Court considers it essential in a democratic society that a debate on the causes of acts of particular gravity amounting to crimes against humanity should be able to take place freely (...).”*¹²⁸

EMD påpekte videre at: *”it is an integral part of freedom of expression to seek historical truth”, and that “it is not its role to arbitrate” the underlying historical issues (...).*¹²⁹ Uttalelsen viser igjen betydningen av ytringer som er av offentlig interesse.

En ny avvisningskjennelse Ben El Mahi og andre mot Danmark¹³⁰ fra i fjor, er også spennende i denne sammenheng, selv om den er knapp. Danmark ble klagt inn for EMD

¹²⁶ Giniewski mot Frankrike, op. cit., avsnitt 51.

¹²⁷ l.c.

¹²⁸ l.c.

¹²⁹ l.c.

for å ha gjort inngrep i klagernes religionsfrihet ved å publisere karikaturtegningene av Profeten Muhammad. Ytringsfrihetsbestemmelsen ble også påberopt. Saken ble avvist av andre grunner, men den viser at problemstillingen er veldig aktuelt for tiden.

3.3.3 Inngrepets art

Videre er også intensiteten av det omstridte inngrepet av betydning ved nødvendighetsvurderingen under EMK art. 10 (2). Det kan derfor stilles spørsmål om beslagleggelsen og nektelsen av distribusjonstillatelsen for filmene i Otto-Preminger-Institut- og Wingrove-sakene også ga konkret bidrag til realiseringen av dette formålet. Herunder kommer også spørsmålet om et mildere inngrep kunne anvendes.

Det kan anføres at en advarsel om filmens karakter og innhold i Otto-Preminger-Institut-saken kunne blitt gitt, og til og med erstatning hvis noen i publikum ble fornærmet pga utilstrekkelig informasjon. Men et totalt forbud mot visning kan vanskelig anses som forholdsmessig. Kommisjonen i Otto-Preminger-Institut-saken betraktet også filmen som hovedsakelig satirisk, men uttalte at et totalt forbud mot denne ville hindre debatten rundt temaet, og det var derfor et uforholdsmessig inngrep, med mindre sterke grunner var til stede.¹³¹

EMD er også blitt lastet for den vekten som den la på det forholdet at videoen lett kunne overdras videre hvis den først hadde kommet på markedet i Wingrove-saken. Juridisk teori har stilt spørsmål ved hensiktsmessigheten ved et slikt vern mot krenkelser forårsaket av videoer folk selv låner av for eksempel naboen. Kommisjonens avgjørelse om at inngrepet ikke var "*necessary in a democratic society*" var derfor riktig. Det var her snakk om et lite eksperimentelt arbeid som ville nå et mindre publikum enn en stor hovedfilm som i Otto-Preminger-Institut-saken, og risikoen for at kristne personer ufrivillig fikk se den var derfor

¹³⁰ Ben El Mahi og andre mot Danmark, avvinningskjennelse av 11. desember 2006 (upbulisert).

¹³¹ Klage nr. 13470/87, Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, Kommisjonens rapport 12. april 1991, DR 69 s. 173, avsnitt 73 og 77. Se ellers Evans (1997), op. cit., s. 335.

liten.¹³² Distribusjonen til filmen kunne uansett vært begrenset til lisensierte sex-butikker, noe som viser at den bare ville bli sett av voksne mennesker på frivillig basis. At EMD også så det som irrelevant at de engelske blasfemibestemmelser ikke beskyttet andre religioner enn kristendommen, reiser i seg selv spørsmål om hvorvidt inngrepet var ”*necessary in a democratic society*” i følge den dissenterende dommeren.¹³³

I Otto-Preminger-Institut-saken og Wingrove-saken kunne nasjonale myndigheter velge mildere restriksjoner, men dette ser altså ikke til ha så mye betydning for EMD. Praksis peker altså ikke i retning av at inngrepets art er en betydelig moment i nødvendighetsvurderingen.

Murphy mot Irland¹³⁴ er også illustrerende her. Ytringene ble fremsatt i radioen, som er en audio-visuell media, og har en mer umiddelbar og sterkere virkning enn for eksempel en avis. Sterkere inngrep kan dermed tillates fordi den mulige skaden er større. Inngrepet ble på grunn av det ansett som forholdsmessig, og dermed lovlig.

3.3.4 Tidspunkt for inngrepet

Tidspunktet for inngrepet kan ha mye å si for dets nødvendighet. I både Otto-Preminger-Institut- og Wingrove-sakene bestod inngrepet i forhåndssensur. ”*Das Liebeskonzil*” ble inndratt før visningen, og ”*Visions of Ecstasy*” ble ikke tillatt distribuert. Et slikt sensur anses lettere som et større inngrep enn etterfølgende ansvar. Derfor må det stilles strengere krav før det aksepteres. Det er lite tvil om at filmene virket støtende ovenfor religiøse følelser hos troende folk. Imidlertid er det lite sannsynlig at de ville blitt ufrivillig utsatt for disse. I Otto-Preminger-Institut-saken skulle filmen fremvises i kinoene hvor medlemmene måtte betale inngangspenger, slik at den ikke var tilgjengelig for alle. Man måtte aktivt

¹³² Klage nr. 17419/90, Wingrove mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 8. mars 1994, DR 76 s. 26. Se også Wingrove mot Storbritannia, dom av 25. november 1996, Reports 1996-V, avsnitt 62.

¹³³ Wingrove mot Storbritannia, op. cit., avsnitt 4 under dissens.

¹³⁴ Murphy mot Irland, dom av 10. juli 2003 (upublisert).

oppsøke kinoen. Uansett hadde filmen 17 års aldersgrense. Men Domstolen la vekt på at filmen var å anse som tilstrekkelig offentlig til å kunne virke krenkende fordi det i vidt omfang hadde blitt reklamert for filmen. Dessuten tilhørte en stor del av befolkningen i området den romersk-katolske kirken, og et inngrep ville bevare den religiøse freden. Domstolens vurdering er dermed ensbetydende med at EMD har akseptert så vidtrekkende restriksjoner på ytringsfriheten for å beskytte andres religiøse følelser.

3.4 En helhetlig vurdering

Redegjørelsen av EMDs og Kommisjonens praksis ovenfor viser at restriksjoner i ytringsfriheten begrunnet i hensynet til vernet om religiøse følelser etter EMK art. 10 (2) er basert på en helhetlig og konkret vurdering av inngrepets nødvendighet der flere momenter er av betydning. I Otto-Preminger-Institut- og Wingrove-saken anså EMD begrunnelsen for inngrepet som både relevant og tilfredsstillende basert på en totalbedømmelse av forholdsmessigheten mellom inngrepet og hensynet til vernet om religiøse følelser. I og med at en konkret vurdering legges til grunn i hvert enkelt tilfelle, ser resultatet til å bli varierende, der nyere praksis går mer i retning av å legge vekt på ytringens bidrag til den samfunnsmessige debatten og hvordan de blir fremsatt, og dermed anse inngrepene som konvensjonsstridige. Det er altså ikke helt avklart i praksis hvordan religionskrenkende ytringer skal bedømmes i forhold til EMK art. 10.

3.5 Skjønnsmarginen

I dette kapitlet drøftes i hvilken grad nasjonale myndigheter er tilkjent spillerom ved vurderingen av nødvendigheten av inngrepet i ytringsfriheten av hensyn til vernet om religiøse følelser.

Det domstolskapte "*margin of appreciation*"-prinsippet, er en sentral del av interesseavveiningen mellom ytringsfriheten og hensynet til vern om religiøse følelser. EMD vurderer om nasjonale myndigheter har holdt seg innenfor denne ved drøftelsen av inngrepets konkrete nødvendighet. Hvis dette er tilfelle, er inngrepet lovlig. EMD

understreket i Otto-Preminger-Institut-avgjørelsen at ved denne avveiningen må skjønnsmarginen tas i betraktning:

*“In so doing, regard must be had to the margin of appreciation left to the national authorities, whose duty it is in a democratic society also to consider, within the limits of their jurisdiction, the interests of society as a whole.”*¹³⁵

Skjønnsmarginen er imidlertid varierende, avhengig av hvilket legitime formål inngrepet tar sikte på å fremme.¹³⁶ På religionens område har EMD tilkjent statene en ganske omfattende skjønnsmargin til å avgjøre hva som regnes som et akseptabelt inngrep. Deres oppfatning tillegges altså stor vekt, fordi

*” it is not possible to discern throughout Europe a uniform conception of the significance of religion in society (...); even within a single country such conceptions may vary. For that reason it is not possible to arrive at a comprehensive definition of what constitutes a permissible interference with the exercise of the right to freedom of expression where such expression is directed against the religious feelings of others”.*¹³⁷

Manglende ”*europisk standard*” i slike saker taler altså for større tilbakeholdenhet ved prøvingen av inngrepets nødvendighet ved EMD, fordi Domstolen anser konvensjonsstatene å være i bedre stand til å kunne foreta en slik vurdering. Ytringsfrihetens grunnleggende betydning i et demokrati fører likevel til at det skjønsmessige spillerommet som statene har fått, blir gjenstand for strengt tilsyn, slik

¹³⁵ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, dom av 20. september 1994, Series A nr. 295-A, avsnitt 55.

¹³⁶ Se i denne forbindelse Sunday Times mot Storbritannia (nr. 1), dom av 26. april 1979, Series A nr. 30, avsnitt 59, 7. ledd.

¹³⁷ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op cit., avsnitt 50, 1. ledd og Wingrove mot Storbritannia, op. cit., avsnitt 53. Dette er også senere blitt lagt til grunn i blant andre Murphy mot Irland, op. cit., avsnitt 81.

EMD i Otto-Preminger-Institut-saken uttalte: *”The necessity for any restriction must be convincingly established.”*¹³⁸

Både Otto-Preminger-Institut- og Wingrove-saken viser en svak overprøving av nasjonale myndigheters inngrep i ytringsfriheten. Beslagleggelsen og nektelse av distribusjonstillatelsen av filmene ble ansett å være forholdsmessig, og i denne vurderingen av inngrepets konkrete nødvendighet var statenes handlingsrom ikke ansett å være overskredet. I den førstnevnte saken om beslagleggelsen uttalte EMD:

*”In all the circumstances of the present case, the Court does not consider that the Austrian authorities can be regarded as having overstepped their margin of appreciation in this respect.”*¹³⁹

Ved nødvendigheten av konfiskasjonen ble det også påpekt at:

*”Although the forfeiture made it permanently impossible to show the film anywhere in Austria, the Court considers that the means employed were not disproportionate to the legitimate aim pursued and that therefore the national authorities did not exceed the margin of appreciation in this respect.”*¹⁴⁰

Praksis peker derfor i retning av å tale for et skille mellom inngrep begrunnet i andres religiøse overbevisninger, og restriksjoner i politiske eller andre ytringer av samfunnsmessig betydning. EMD har uttrykkelig understreket dette skillet i Wingrove-saken:

”Whereas there is little scope under Article 10 para. 2 of the Convention (...) for restrictions on political speech or on debate of questions of public interest (...), a

¹³⁸ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit., avsnitt 50, 2. ledd.

¹³⁹ ibid avsnitt 56, 2. ledd.

¹⁴⁰ Ibid avsnitt 57, 2. ledd.

wider margin of appreciation is generally available to the Contracting States when regulating freedom of expression in relation to matters liable to offend intimate personal convictions within the sphere of morals or, especially, religion.”¹⁴¹

Dette skillet er også senere bekreftet i andre avgjørelser, som for eksempel i Murphy mot Irland¹⁴².

Begrunnelsen bak dette kan være at EMD føler seg mer på hjemmebane hvor juridiske hensyn begrunner inngrepet enn hvor religiøse hensyn påberopes av konvensjonsstatene, nettopp på grunn av manglende felles-europeisk forståelse av religionens betydning i samfunnet. I juridisk teori har imidlertid Evans og Eggen stilt seg ganske kritisk til dette. Det er blitt hevdet at EMD ikke har klart å nå målet den har satt. Mens Domstolen på den ene siden har fastslått prinsippet om respekt mellom konkurrerende interesser,¹⁴³ har den samtidig tilkjent medlemslandene en så omfattende skjønnsmargin i vurderingen av om klagerens handling var i samsvar med dette.¹⁴⁴ Det virker jo mot sin hensikt når det først er etablert et strengt tilsyn på ytringsfrihetens område. Men det ser ut som at inntil en felles-europeisk holdning som det ble indikert mot i Otto-Preminger-Institut- og Wingrove-avgjørelsene, etablerer seg med tilstrekkelig fasthet, vil intensiteten i Domstolens prøvelse ikke kunne sies å øke.

De første tegn på en felles-europeisk forståelse kom likevel til syne i noen få saker, blant dem Manoussakis mot Hellas¹⁴⁵ hvor klageren var blitt straffet for å ha leid et lokale for

¹⁴¹ Wingrove mot Storbritannia, avsnitt 58, der EMD også viser til andre avgjørelser.

¹⁴² Murphy mot Irland, op. cit., avsnitt 67.

¹⁴³ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, avsnitt 55. Se også Klage nr. 18892/91, Putz mot Østerrike, Kommisjonens rapport 3. desember 1993, DR 76 s. 51, avsnitt 4 og Klage nr. 25383/94, Putz mot Østerrike, Kommisjonens rapport 6. september 1995 (upublisert), der Kommisjonen avviste saken fordi fengsels- og bøtestraff ikke ble ansett som krenkelse av art. 9, da inngrepet ikke innebar mangel på respekt for klagerens religionsfrihet. Ellers er respektsbegrepet behandlet i avhandlingens kap. 3.2.2.

¹⁴⁴ Dette er også omtalt i Evans (1997), op. cit., s. 337. Kyrre, op. cit., s. 519.

¹⁴⁵ Klage nr. 18748/91, Manoussakis og andre mot Hellas, Kommisjonens rapport (upublisert), avsnitt 47.

religiøs tilbedelse uten å søke om tillatelse først. Kommisjonen aksepterte at en slik tillatelse ikke i seg selv var uforenlig med konvensjonen, men domfellelsen var likevel et uforholdsmessig inngrep. Saken kan ses på som et skritt mot en snevrere skjønnsmargin i tilfeller hvor religiøse følelser som står på spill anses å være veldig viktige. Men slike avgjørelser er i fåtall, og kan dermed ikke tale for en slik løsning i alle tilfeller.

En vid skjønnsmargin svekker imidlertid rettssikkerheten på den måten at medlemslandene lettere kan overgi seg for presset fra folk som ikke tolererer å bli kritisert i sin religion. Selv om det også finnes grenser for inngrep statene kan gjøre i slike saker (for eksempel forhåndssensur av rent teoretisk kritikk av en religion), viser rettsutviklingen i denne retning at nasjonale myndigheter likevel har fått stort spillerom til å reagere mot misnøye på religionskritikk.¹⁴⁶ Spesielt er det en ulempe for religiøse minoritetsgrupper, og stor fordel for de som tilhører en større religion. Den sistnevnte gruppen vil i større grad kunne påberope seg vern mot religionskrenkende ytringer, slik tilfelle var i Otto-Preminger-Institut-saken. Flertallet av befolkningen tilhørte den romersk-katolske kirken, og det kan spørres om resultatet ville blitt samme hvis en gruppe tilhørende en minoritetsreligion hadde brakt saken til EMD.¹⁴⁷ Samme kan anføres mot resultatet i Wingrove-saken, hvor blasfemibestemmelsen bare vernet kristendommen.

Men de lege lata ser rettstilstanden til å innrømme medlemslandene en vid skjønnsmargin på religionens område. Nyere praksis viser også til en omfattende skjønnsmargin, men den konkrete vurderingen har likevel resultert i at inngrepene i ytringsfriheten var uforholdsmessige.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Evans, Carolyn (2001), op. cit., s. 71.

¹⁴⁷ Taylor, op. cit., s. 164.

¹⁴⁸ Se for eksempel Günduz mot Tyrkia, op. cit., avsnitt 37, Murphy mot Irland, op. cit., avsnitt 67, Giniewski mot Frankrike, op. cit., avsnitt 44 og Klein mot Slovakia, op. cit., avsnitt 47.

På det nåværende tidspunkt må dermed konklusjonen bli at ved vurderingen av om inngrepet i ytringsfriheten anses som ”*necessary in a democratic society*” etter EMK art. 10, blir nasjonale myndigheter tilkjent en omfattende skjønnsmargin. Religionskrenkende ytringer ser dermed til å nyte et beskjedent ytringsfrihetsvern, for jo videre skjønnsmarginen nasjonale myndigheter får, desto mindre blir beskyttelsen.

Den vide skjønnsmarginen for statene ved avveining mellom ytringsfrihet og vernet om religiøse følelser synes dermed å stå i et disharmonisk forhold til statenes snevre margin ved inngrep begrunnet i andre hensyn. Om det er en hensiktsmessig løsning, eller EMD også bør være strengere på religionens område, kommer jeg inn på under de lege ferenda-drøftelsen i del 4.

3.6 Subjektivt eller objektivt perspektiv?

Det er også et spørsmål om det ved vurderingen av grensen mellom ytringsfriheten og religionskrenkende ytringer legges et subjektivt eller objektivt perspektiv til grunn. Problemstillingen er ikke løst i EMK, og det finnes heller ikke mye praksis rundt temaet. Spørsmålet er uavklart, men generelle formålsbetraktninger kan tilsi begge løsninger.

Situasjonen kan ses på fra begge sider. På den ene siden er ytrere oppfatning, altså han som har rett til ytringsfrihet og fremsetter ytringer som virker støtende mot andres religiøse følelser. Det kan tas utgangspunkt i hans syn når han klager saken inn for EMD med påstand om brudd på konvensjonen. Hvis klagerens syn legges til grunn i enhver henseende uten videre drøftelse, får vedkommende en vidtgående rett til å ytre seg etter eget ønske, og det vil kunne virke skadelig overfor prinsipper som skaper respekt for de ulike individene i et samfunn, som igjen er grunnlaget for et demokrati.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Gomien, Donna. *Law and practice of the European Convention on Human Rights and the European Social Charter* (1996) s. 263.

På den andre siden er den fornærmede; han som føler seg krenket i sine religiøse følelser. Noe som kan tale i mot å la hans oppfatning få vekt, er at den religiøse følelsen er en sterk subjektiv følelse. Det gjør at det kan være vanskelig å se hva som skal være å oppfatte som støtende, mye fordi religiøse følelser er sterkt varierende, og kan komme på kant med andre samfunnshensyn. Balansegangen kan derfor være utfordrende. Straff på grunnlag av fornærmedes standard vil derfor kunne hugge dramatisk inn i ytringsfriheten, fordi det vil være lettere å påberope seg enhver ytring om en religion som krenkende overfor religiøse følelser.

Både ytringsfriheten og religionsfriheten er menneskerettigheter av vesentlig betydning i et velfungerende demokrati, og skal derfor ivaretas best mulig. Begge løsninger synes altså å være rimelige ut fra formålet bak konvensjonen så lenge det holdes balanse mellom ytringsfriheten og religionsfriheten på begge sider.

3.7 Gjeldende rett

De tre hensynene bak ytringsfriheten tilsier meget intensivt vern av ytringer av allmenn interesse, men ut fra drøftelsen av EMDs og Kommisjonens praksis i denne avhandlingen, ser det ikke ut som at disse får avgjørende betydning ved inngrep i religionskrenkende ytringer.

Når det gjelder demokratihensynet, kan det anføres at religionskrenkende ytringer i mindre grad vil være påkrevd av hensyn til demokratiet eller for å avdekke kritikkverdige forhold. Slike ytringer i Otto-Preminger-Institut-saken var f.eks. ikke ansett å være relevante for samfunnsdebatten.¹⁵⁰ I nyere praksis, Giniewski-saken og Klein-avgjørelsen har EMD imidlertid gitt religionskrenkende ytringer større vern under EMK art. 10. Det kan komme av at i de fleste tilfeller har klageren vært journalist, og demokratihensynet tilsier at en journalist innrømmes en videre ytringsfrihet enn en originær ytrer.¹⁵¹

¹⁵⁰ Otto-Preminger-Institut, dom av 20. september 1994, Series A nr. 295-A, avsnitt 49.

¹⁵¹ Giniewski mot Frankrike, op. cit. og Klein mot Slovakia, op. cit.

Sannhetsargumentet derimot spiller en mer tilbaketrukket rolle. Selv om usannheter ikke er akseptable, har ikke dette hensynet vært uttrykkelig nevnt av Domstolen som noe hovedhensyn bak konvensjonens ytringsfrihetsvern i forhold til ytringer som virker støtende ovenfor religiøse følelser. Otto-Preminger-Institut-saken og Wingrove-saken illustrerer dette. Her var det ikke av avgjørende betydning hvilken historisk bakgrunn filmene var basert på. I Giniewski-saken ble det også påpekt at ”...it is an integral part of freedom of expression to seek historical truth”, and that “it is not its role to arbitrate” the underlying historical issues (...)”¹⁵².

Selvutfoldelseshensynet ble heller ikke nevnt av EMD i verken Otto-Preminger-Institut-saken eller Wingrove-saken. Praksis tyder på at dette hensynet har hatt liten innvirkning på Domstolens avveining mellom ytringsfrihet og vernet om religionsfølelser.

Barendt har hevdet at EMD ikke har begrunnet sine avgjørelser så nøye i forhold til de tre hensynene bak ytringsfriheten i begge disse sakene.¹⁵³ Heller ikke er standpunktet om lavt vern av ytringer som krenker andre menneskers religiøse følelser, godt argumentert. Nyere avgjørelser, Gunduz mot Tyrkia¹⁵⁴ og Giniewski mot Frankrike¹⁵⁵ fra EMD ser også ut til å gå i motsatt retning enn tidligere praksis. Men disse avgjørelser er forskjellige fra Otto-Preminger-Institut- og Wingrove-saker med hensyn til faktum og måten ytringer ble fremsatt på. Her var ytringer av høyst offentlig interesse og bidro til å spre kunnskap om et viktig tema. I Otto-Preminger-Institut- og Wingrove-saker kunne filmene ikke anses å bidra til den samfunnsmessige debatten.

¹⁵² Giniewski mot Frankrike, op. cit., avsnitt 51.

¹⁵³ Barendt, Eric. *Freedom of Speech* (2005) s. 192.

¹⁵⁴ Gunduz mot Tyrkia, op. cit.

¹⁵⁵ Giniewski mot Frankrike, op. cit.

Domstolen har altså vært litt frem og tilbake vedrørende religionskrenkende ytringer.¹⁵⁶ Men selv om de leger lata ser rettstilstanden i dag etter den foreliggende rettspraksis fra EMD ut til å være litt uavklart, peker praksis likevel i retning av at Domstolen er mindre ytringsliberal på dette området. Det betyr at det på felt som det religiøse innrømmes nasjonale myndigheter videre skjønnsmargin, hvilket nødvendigvis medfører et svakere gjennomslag for ytringsfriheten. Det kan så spørres om det er bekymringsverdig å la ytringsfriheten vike av hensyn til vernet om andres religiøse følelser. Denne drøftelsen tar jeg i neste delen.

4 Bør religionskrenkende ytringer nyte mer intensivt vern under EMK art. 10?

Drøftelsen i dette kapitlet går ut på om rettstilstanden slik den i dag er, bør være annerledes, slik at ytringer som krenker vernet om andres religiøse følelser får mer intensiv beskyttelse under ytringsfrihet. Dette er et spørsmål om hensiktsmessigheten av å la nasjonale myndigheter få så vid skjønnsmargin på området for religion. Det skaper disharmoni mellom den snevre skjønnsmarginen ved inngrep begrunnet i for eksempel andre hensyn. Dette kommer imidlertid av at inngrepets styrke er avhengig av hvilket legitime formål som begrunner innhugg i ytringsfriheten. Derfor går jeg inn på hensyn for og i mot å la religionskrenkende ytringer få et annet vern enn det som andre type ytringer nyter. Herunder kommer også de tre hensynene bak ytringsfriheten. I hver konkret sak må det vurderes hvorvidt disse hensynene gjør seg gjeldende. I denne sammenhengen går jeg underveis også kort inn på hvorvidt EMDs begrunnelse i Otto-Preminger-Institut-saken og Wingrove-saken holder mål i henhold til hensynene bak ytringsfriheten. Av gjeldende rett ser vi at Domstolen har mer eller mindre bare lagt vekt på demokratihensynet ved

¹⁵⁶ Se også f.eks. I.A. mot Tyrkia, dom av 13. september 2005 (upublisert) og Paturel mot Frankrike, dom av 22. desember 2005 (upublisert).

vurderingen av om inngrepet har vært ”nødvendig i et demokratisk samfunn”. Om sannhets- og selvutfoldelseshensynet også bør ha noe å si, skal også drøftes.

Det er ingen grunn til å betvile at mennesker opplever seg krenket og forulempet av ytringer som krenker deres religiøse følelser. Religion er noe verdifullt og dyrebart. Men det er imidlertid nødvendig å argumentere for hvorfor akkurat slike krenkelser man har krav på å slippe. Religion er en grunnleggende del av den troendes identitet, og fortjener derfor respekt, og har krav på anerkjennelse. Det kan likevel anføres at dette ikke er særegent for religion. Også andre fenomener kan for noen være vesentlig del av deres hverdag uten at de av den grunn kan kreve særbeskyttelse mot hånende ytringer. Men religion og religiøse erfaringer og følelser er av en helt egen kategori på grunn av deres hellighet. De krenkende ytringer er rettet mot noe som for den troende fremtrer som gjenstand for en særlig art tilbedelse og respekt. Den har derfor krav på et eget vern som ikke er innrømmet andre fenomener. Spørsmålet er da om religionskrenkende ytringer skal betraktes som helt uakseptable og forbys. Hvis det skal kreves av mennesker at de skal utholde slike ytringer, må visse tungtveiende hensyn være tilstede. Det er ikke tilstrekkelig å si at ytringsfriheten er et slikt hensyn. Hvilke begrunnelser denne friheten hviler på, må tas i betraktning for å kunne avgjøre om de ivaretar hensyn som tilsidesetter hensynet til beskyttelse av mennesker mot krenkende ytringer om religionen.¹⁵⁷ Disse er som nevnt demokrati-, sannhets- og selvutfoldelseshensyn.

I dagens samfunn er religion i stor grad et privat anliggende, noe som taler for at gjeldende rett bør forbli slik den er. Religionskrenkende ytringer er av privat karakter; de går på den enkeltes følelser og identitet. Ingen felles-europeisk rettsoppfatning av religionen finnes enda. Religionskrenkende ytringer er stort sett heller ikke av offentlige interesser, og verken har eller trenger den samme beskyttelse som ytringer av samfunnsmessig betydning.

¹⁵⁷ Se også Schmidt, Ulla. *Blasfemi, ytringsfrihet og religionsfrihet*. I: Mennesker og rettigheter. 2002, s. 33-45.

Disse er ikke med på å avdekke kritikkverdige forhold i samfunnet, noe som også forsterker argumentet om å la ytringsfriheten vike for slike ytringer i større grad enn ellers.

Både i Otto-Preminger-Institut-saken og i Wingrove-saken ble inngrepet i ytringsfriheten begrunnet i demokratihensynet. Men selv om religionskrenkende ytringer ikke bidro til den offentlige debatten, passer avgjørelsene likevel dårlig sammen med standpunktet om at ytringsfriheten gjelder også ytringer om en religion som krenker, sjokkerer eller forstyrrer staten eller deler av befolkningen. EMD synes nærmest å forby utsagn bare på grunnlag av deres fornærmede karakter, noe som ikke bør være nok til å kunne gjøre inngrep. Det er jo ingen vits å tillate ytringsfrihet overfor bare aksepterte utsagn. Den mister da sin funksjon. I et demokrati er det viktig å avdekke misbruk i samfunnet, og noen ganger er provokasjon nødvendig for å få frem viktige samfunnsdebatter i dagslyset. Nyere praksis viser dette. I Gunduz-, Giniewski- og Klein-avgjørelsene ble religionskrenkende ytringer beskyttet av ytringsfrihetsbestemmelsen. Ytringene i disse sakene var med på å spre kunnskap om temaet av samfunnsmessig interesse. Dette forsterkes av formålsbetraktninger om at det gir bedre mening i forhold til demokratihensynet å reagere overfor revolusjonære ytringer som utgjør en trussel mot ytringsfriheten.

Samtidig kan det også anføres at en vid skjønnsmargin tilkjent nasjonale myndigheter, spesielt i saker om forhåndssensur, kan virke skadelig overfor den toleransen et demokrati er bygd på, noe de dissenterende dommerne i Otto-Preminger-Institut-saken også argumenterte med.¹⁵⁸ Toleransen virker imidlertid gjensidig, og det må derfor være ”nødvendig i et demokratisk samfunn” å sette grenser for ytringsfriheten ett sted. Det betyr at inngrep i noen tilfeller må aksepteres, men et strengere inngrep kan ikke tillates hvis det finnes et mildere.¹⁵⁹ Det virker som forholdsmessighetskravet anses mer strengere hos de dissenterende dommerne enn flertallet, og at totalforbudet mot ytringsfriheten bare kan komme på tale ved grov misbruk av denne retten. De dissenterende dommerne uttalte seg ikke noe mer om forhåndssensur, men slik jeg forstår det, kan man ikke på forhånd avgjøre

¹⁵⁸ Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, op. cit., avsnitt 4 under dissens i saken.

¹⁵⁹ ibid avsnitt 7.

terskelen på samfunnets toleransesyn, fordi forhåndssensur er et sterkt inngrep. Det må nesten være opp til samfunnet å vurdere det. Toleransen går begge veier. Ettersensur er jo uansett regulert.

Noe annet som kan imidlertid tale for at religionskrenkende ytringer bør få lav beskyttelse under ytringsfriheten, er at dersom enhver helt uhindret gir uttrykk for sine oppfatninger og synspunkter og gjør narr av det som for andre er hellig, vil det virke litt uheldig. Men fremsettelse og prøving av argumenter og motargumenter kan samtidig minske innflytelse av irrasjonalitet og maktspill, og bedre, og kanskje en mer sannere, innsikt kan oppnås. Det kan også være slik at det som oppleves som blasfemisk og krenkende av den ene, kan av den andre være fremsatt ut fra et oppriktig og kritisk perspektiv, og ikke ment som latterliggjøring. Dette taler for at rasjonelle diskusjoner av religiøst innhold bør være beskyttet, slik de i dag er, men likevel ikke fornærmelser som ikke bidrar til den offentlige debatten. Sannhetsargumentet taler altså for gjeldende rett. En annen side av saken er at kriteriet om saklighet er vanskelig. Det saklige for den areligiøse er gjerne usaklig for den religiøse. Et strengt saklighetskrav ville også føre til at bare ekspertene har ytringsfrihet. Men den mindre artikulerte må også få ytre seg.

Sannhetsargumentet har likevel ikke hatt noen avgjørende innflytelse i EMDs praksis i spørsmål om ytringsfrihetsvern av krenkende ytringer overfor en religion. Det kan komme av at mange religioner hviler på åpenbarte sannheter, gjennom skrifter, historiske hendelser eller personer. Det betyr at sannheten er ikke noe som skal diskuteres frem til i området for religionen. Samtidig dreier det seg ofte om menneskelige tolkninger av religionen der det strides om hva som er den riktige sannheten. Mye taler derfor for at saklig kritikk av religion ikke kan være blasfemi.

Et annet argument mot den vide skjønnsmarginen er også at krenkende utsagn om religionen kan være en måte å kritisere og teste standpunkter og oppfatninger på. Å sette en absolutt stopp på slike uttalelser vil medføre at en potensiell legitim og kritisk refleksjon i

realiteten forbys. Det er uansett ikke alltid lett å skille saklig kritikk fra religionskrenkende ytringer.

Selvutfoldelsesargumentet har som sagt tidligere, heller ikke hatt særlig innvirkning på avgjørelser i EMD. I Otto-Preminger-Institut- og Wingrove-saken kunne dette ha vært nevnt, fordi kunstneriske ytringer har nær forankring i selvutfoldeshensynet.

Restriksjoner i personers rett til å ytre seg kunstnerisk begrenser deres modning og personlighetsutvikling. Menneskers behov for modning og selvutfoldelse er en del av demokratiet, fordi det igjen fører demokratiet videre. Et demokratisk samfunn tilsier at et menneske skal kunne utvikle seg fritt. Et frittenkende menneske er jo det første steget for demokratiske verdier.

Noe annet som kan være diskutabelt, er hva domstolenes kompetanse er. De skal primært avgjøre juridiske spørsmål, mens politiske spørsmål overlates politikken i et demokrati. Religiøse spørsmål stiller seg på mange måter i samme stilling som politiske. Det kan da spørres om disse diskuteres best utenfor domstolene.

Videre kan det også anføres at EMD ser ut til å anvende skjønnsmarginen for å unngå upopulære avgjørelser. Dessuten er den brukt meget kaustisk og uten forsøk på å beskrive et mer samlet syn. En kollektiv håndhevelse av konvensjonen blir dermed vanskelig. At skjønnsmarginen fremstår som en nokså åpen standard, er med på å svekke rettssikkerheten, spesielt når EMD har stor mengde med saker, og konsentrerer seg bare om de groveste.¹⁶⁰

Men hvilken rolle religionen spiller i menneskers identitet, og i hvilken grad den anses som dyrebart og hellig, er varierende fra samfunn til samfunn. Formålsbetraktninger taler derfor for den vide skjønnsmarginen, i hvert fall inntil det blir etablert en felles-europeisk standard på religionens område. Inngrep i ytringsfriheten skader i liten utstrekning de

¹⁶⁰ Se i denne sammenheng også f.eks. Broch, Lars Oftedal. *Skjønnsmarginen i nyere praksis fra Den europeiske menneskerettsdomstol*. I: Lov og rett. 2005, s. 261-262.

hensyn som ligger bak ytringsfrihetsvernet. Men så lenge det foregår en samfunnsmessig debatt som ikke er unødig krenkende og misbruk av ytringsfriheten, siden hensikten med ytringer skal tillegges vekt, bør ytringsfriheten få betydelig vekt i et demokratisk samfunn. Ytringsfriheten er en rett, men den kommer tross alt med ansvar.

5 Litteraturliste

Domsregister:

Dommer og avvisningskjennelser avsagt av Den europeiske menneskerettsdomstol:

Ben El Mahi m.fl. mot Danmark, avvisningskjennelse av 11. desember 2006 (upublisert).

Giniewski mot Frankrike, dom av 31. januar 2006 (upublisert).

Gunduz mot Tyrkia, dom av 4. desember 2003 (upublisert).

Hasan og Chaush mot Bulgaria, dom av 26. oktober 2000 (upublisert).

Handyside mot Storbritannia, dom av 7. desember 1976, Series A nr. 24.

I.A. mot Frankrike, dom av 13. september 2005 (upublisert).

Kalac mot Tyrkia, dom av 1. juli 1997, Reports 1997-IV.

Klein mot Slovakia, dom av 31. oktober 2006 (upublisert).

Kokkinakis mot Hellas, dom av 25. mai 1993, Series A nr. 260-A.

Leyla Sahin mot Tyrkia, dom av 10. november 2005 (upublisert).

Manoussakis m.fl. mot Hellas, dom av 26. september 1996, Reports 1996-IV.

Murphy mot Irland, dom av 10. juli 2003 (upublisert).

Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, dom av 20. september 1994, Series A nr. 295-A.

Paturel mot Frankrike, dom av 22. desember 2005 (upublisert).

Pichon and Sajous mot Frankrike, avvisningskjennelse av 2. oktober 2001 (upublisert).

Pretty mot Storbritannia, dom av 29. april 2002 (upublisert).

Serif mot Hellas, dom av 14. desember 1999 (upublisert).

Sunday Times mot Storbritannia (nr. 1), dom av 26. april 1979, Series A nr. 30.

Wingrove mot Storbritannia, dom av 25. november 1996, Reports 1996-V.

Avgjørelser av Den tidligere europeiske menneskerettighetskommisjonen:

Klage nr. 1753/63, X mot Østerrike, Kommisjonens rapport 15. februar 1965, Yearbook of the European Convention on Human Rights, , s. 174.

Klage nr. 5442/72, X mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 20. desember 1974, DR 1 s. 41.

Klage nr. 7050/77, Arrowsmith mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 12. oktober 1978, DR 19 s. 5.

Klage nr. 7374/76, X mot Danmark, Kommisjonens rapport 8. mars 1976, DR 5 s. 157.

Klage nr. 7805/77, X og Church of Scientology mot Sverige, Kommisjonens rapport 5. mai 1979, DR 16 s. 68.

Klage nr. 8710/79, X Ltd og Y mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 7. mai 1982, DR 28 s. 77.

Klage nr. 10358/83, C mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 15. desember 1983, DR 37 s. 142.

Klage nr. 13470/87, Otto-Preminger-Institut mot Østerrike, Kommisjonens rapport 12. april 1991, DR 69 s. 173.

Klage nr. 14307/88, Kokkinakis mot Hellas, Kommisjonens rapport (upublisert).

Klage nr. 16278/90, Karaduman mot Tyrkia, Kommisjonens rapport 3. mai 1993, DR 74 s. 93.

Klage nr. 17419/90, Wingrove mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 8. mars 1994, DR 76 s. 26.

Klage nr. 18748/91, Manoussakis m.fl. mot Hellas, Kommisjonens rapport (upublisert).

Klage nr. 18877/91, Ahmet mot Hellas, Kommisjonens rapport 1. juli 1994 (upublisert).

Klage nr. 18892/91, Putz mot Østerrike, Kommisjonens rapport 3. desember 1993, DR 76 s. 51.

Klage nr. 25383/94, Putz mot Østerrike, Kommisjonens rapport 6. september 1995 (upublisert).

Klage nr. 25759/94, Sadik mot Hellas, Kommisjonens rapport 6. mars 1997, DR 88 s. 46.

Klage nr. 29107/95, Stedman mot Storbritannia, Kommisjonens rapport 9. april 1997, DR 89 s. 104.

Klage nr. 33490/96 og 34055/96, Dubowska og Skupmot Polen, Kommisjonens rapport 18. april 1997, DR 89 s. 156.

Konvensjoner:

FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter (Original tittel: International Covenant on Civil and Political rights) 16. desember 1966.

Litteratur/juridisk teori:

Bøker:

Aall, Jørgen. *Rettsstat og menneskerettigheter*. Oslo, Fagbokforlaget, 2004.

Aarre, Hans Eide. *Livssynsfrihet og menneskerettigheter*. Oslo, Cappelen Akademisk Forlag, 1997.

Barendt, Eric *Freedom of speech*. 2. utg. Oxford, Oxford University Press, 2005.

Eggen, Kyrre. *Ytringsfrihet*. Oslo, Cappelen Akademisk Forlag, 2002.

Evans, Carolyn. *Freedom of Religion Under the European Convention on Human Rights*. Oxford, Oxford University Press, 2001.

Evans, Malcolm D. *Religious Liberty and International Law in Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

Gomien, Donna, David Harris og Leo Zwaak. *Law and practice of the European Convention on Human Rights and the European Social Charter*. Tyskland, Council of Europe Publishing, 1996.

Greer, Steven. *The exceptions to Articles 8 to 11 of the European Convention on Human Rights, Human rights files, no. 15*. Storbritannia, Council of Europe Publishing, 1997.

Harris, David J., Michael O'Boyle og Chris Warbrick. *Law of the European Convention on Human Rights*. London, Butterworths, 1995.

Høstmælingen, Njål. *Internasjonale menneskerettigheter*. Oslo, Universitetsforlaget, 2003.

Lorenzen, Peer, Lars Adam Rehof og Tyge Trier. *Den Europæiske Menneskeretskonvention*. Danmark, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1994.

Merrills, J.G. og A.H. Robertson. *Human rights in Europe – A study of the European Convention on Human Rights*. 4. utg. Manchester, Juris Publishing, Manchester University Press, 2001.

Mowbray, Alastair. *The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights*. Oxford, Hart Publishing, 2004.

Møse, Erik. *Menneskerettigheter*. Oslo, Cappelen Akademisk Forlag, 2002.

Møse, Erik og Jørgen Aall. *Kommentar til Den europeiske menneskerettskonvensjon*. I: Norsk lovkommentar (online), note 76-85.

O'Dair, Richard og Andrew Lewis. *Law and religion - current legal issues 2001 volume 4*. Redigert av. Oxford, Oxford University Press, 2001.

Renucci, Jean-Francois. *Introduction to the European Convention on Human Rights – the rights guaranteed and the protection mechanism, Human rights files, No. 1*. Strasbourg, Council of Europe Publishing, 2005.

Taylor, Paul. *Freedom of Religion. UN and European Human Rights Law and Practice*. Cambridge, Cambridge University Press, 2005.

Van Dijk, Pieter og Fried van Hoof [et al.]. *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. 3. utg. Haag, Kluwer Law International, 1998.

Van Dijk, Pieter og Fried van Hoof [et al.]. *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. 4. utg. Antwerpen, Intersentia, 2006.

White, Robin C. og Clare Ovey. *The European convention on human rights*. 4. utg. Oxford, Oxford University Press, 2006.

Artikler:

Brems, Eva. *The Approach of the European Court of Human Rights to Religion*. I: Die Rechtsstellung des Menschen im Volkerrecht. 2003, s. 55-81.

Broch, Lars Oftedal. *Skjønnsmarginen i nyere praksis fra Den europeiske menneskerettsdomstol*. I: Lov og rett. 2005, s. 259-282 (s. 259-264).

Elgesem, Frode. *Tolking av EMK – Menneskerettsdomstolens metode*. I: Lov og Rett nr. 4-5. (2003), s. 203.

Schmidt, Ulla. *Blasfemi, ytringsfrihet og religionsfrihet*. I: Mennesker og rettigheter 2002, s. 33-45.

Van Drooghenbroeck, S. *Strasbourg et le voile*. I: Journal du juriste nr. 34. 2004, s. 10.

Forarbeidsregister:

NOU 1999:27 Ytringsfrihetskommisjonen.

NOU 2002:12 Rettslig vern mot etnisk diskriminering. (særlig kap 11).

Nettdokumenter:

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Strasbourg 1996-2006. <http://www.ohchr.org/english/bodies/hrc/comments.htm>

